

Η σχέση ανθρώπου-φύσης και η ιστορική σημασία της εργασιακής θεωρίας της αξίας*

1. Εισαγωγή

Η όξυνση κατά τις τελευταίες δεκαετίες της οικολογικής κρίσης που αντιμετωπίζουμε σε παγκόσμιο επίπεδο, έχει οδηγήσει σε μια αυξανόμενη περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και στην ανάπτυξη ποικιλόμορφων οικολογικών κινημάτων. Τα κινήματα όμως αυτά στερούνται συνήθως μιας συνολικής και συγκροτημένης φιλοσοφικής και επιστημονικής θεώρησης για την αντιμετώπιση του προβλήματος και τον επαρκή επαναπροσδιορισμό της σχέσης ανθρώπου-φύσης. Ορισμένα από αυτά τα κινήματα διάκινεται φιλικά ή έχουν στενή σχέση με το Μαρξισμό, ενώ άλλα αυτοπροσδιορίζονται ανταγωνιστικά απέναντι σ' αυτόν. Ορισμένοι οικολόγοι, επικριτές του Μαρξισμού, υποστηρίζουν με σθένος ότι ο τελευταίος δεν είναι συμβατός με μια οικολογική προοπτική και μια ουσιαστική προστασία του περιβάλλοντος (Bookchin 1985, 1993, Clark 1989, Morrison 1994). Απεναντίας, είναι αρκετοί οι συγγραφείς που, στον έναν ή τον άλλο βαθμό, συμφωνούν με την άποψη ότι ο Μαρξισμός, με τη συνολική του κοσμοαντίληψη, την υλιστική-διαλεκτική του προσέγγιση και τις σπασματικές έστω αναλύσεις της σχέσης ανθρώπου-φύσης, σε διάφορα σημεία του έργου των Μαρξ και Ένγκελς, προσφέρει μια ικανοποιητική ή την πλέον πρόσφορη βάση για την ανάπτυξη μιας επαρκούς κοινωνικο-φιλοσοφικής θεώρησης για την κατανόηση και την αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος (βλ. Schmidt 1971, Parsons 1977, Lee 1980, Smith 1984, Benton 1989, Grundmann 1991, Vaillancourt 1992, Harvey 1993, Vlachou 1994). Την άποψη αυτή θα υιοθετήσουμε και στην παρούσα εισήγηση. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να παρατηρήσει, μελετώντας το σχετικό έργο τους, ότι οι Μαρξ και Ένγκελς, παρά τα περιοριστικά δεδομένα της εποχής τους, κατανόησαν διεισδυτικά, με επάρκεια και σε βάθος χρόνου το πρόβλημα, ώστε να απομένουν για μας σήμερα ελάχιστα πράγματα που θα μπορούσε κανείς να τροποποιήσει ή να συμπληρώσει.

Τα διάφορα οικολογικά κινήματα, παρά τις όποιες τους ανεπάρκειες, και η μέχρι σήμερα θεωρητική διαμάχη ορισμένων απ' αυτά με το Μαρξισμό, συνέβαλαν ώστε να τεθούν μια σειρά σοβαρών φιλοσοφικών, κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων, όπως η επανεξέ-

---

Ο Γιώργος Λιοδάκης είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Γενικό Τμήμα του Πολυτεχνείου Κρήτης.

* Το κείμενο αποτελεί εισήγηση στο Πανελλήνιο Συνέδριο «Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική», που οργάνωσε από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 24-27 Μαΐου 1996.

ταση της φιλοσοφίας της φύσης και ειδικότερα της σχέσης ανθρώπου-φύσης, η σημασία της κυρίαρχης ανθρωποκεντρικής κοσμοαντίληψης, η αντίληψη της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση, τα όρια της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης και η σχέση του κυρίαρχου σήμερα καπιταλιστικού συστήματος με τη ραγδαία υποβάθμιση και καταστροφή του περιβάλλοντος.

Αρκετοί συγγραφείς κάνουν σήμερα λόγο για μια οικολογική επανεξέταση ή αναθεώρηση του Μαρξισμού, για «οικολογικό Μαρξισμό» ή για έναν «πράσινο ιστορικό υλισμό», ενώ άλλοι επιμένουν ότι «το κόκκινο με το πράσινο δεν αναμιγνύονται». Με την παρούσα εισήγηση θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στις φιλοσοφικο-οικολογικές βάσεις και προεκτάσεις του Μαρξισμού, ενώ θα εστιάσουμε ειδικότερα την προσοχή μας στην εργασιακή θεωρία της αξίας, η οποία αποτελεί ίσως τον ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνικής και οικονομικής θεωρίας του Μαρξ.

Είναι αξιοσημείωτο εδώ ότι, στα πλαίσια της διαμάχης για το σοσιαλιστικό οικονομικό λογισμό, ο von Mises (1935: 113-116) απέρριψε την εργασία ως αξιακή μονάδα, υποστηρίζοντας ότι το περιεχόμενο σε εργασία δεν μπορεί να προσφέρει ένα επαρκές μέτρο του κόστους παραγωγής καθώς αγνοεί το κόστος των φυσικών πόρων που έμμεσα υπεισέρχεται στη χρήση των εργασιακών αξιών. Πιο συγκεκριμένα, ενώ αναγνωρίζει ότι η Μαρξική έννοια της εργασιακής αξίας επιτρέπει, κατά κάποιο τρόπο, το συνυπολογισμό της κατανάλωσης φυσικών πόρων, υποστηρίζει ότι είναι παράλογο «οι υλικοί παράγοντες της παραγωγής» να υπεισέρχονται στην ανάλυση και εκτίμηση μόνο στην έκταση που κοστίζουν εργάσιμο χρόνο για την απόσπασή (ή εξόρυξή) τους από τη φύση. Οι Cottrell και Cockshott (1993), αν και αντικρούουν αποτελεσματικά τις γενικότερες αιτιάσεις του von Mises και άλλων αστών οικονομολόγων, στο ζήτημα που αφορά την αξιοποίηση των φυσικών πόρων αναγνωρίζουν ότι πράγματι «υπάρχει ένα πρόβλημα εδώ» (p. 81).

Είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι, ακόμα και από νεοκλασική ή μάλλον νεο-Μαλθουσιανή άποψη, αναγνωρίζεται πως, ιστορικά, «το μεγαλύτερο μέρος της αύξησης της αποτελεσματικότητας στη χρήση κεφαλαίου και εργασίας έχει προκύψει σε βάρος της αποτελεσματικότητας στη χρήση φυσικών πόρων» (Goodland & Daly 1993). Με άλλα λόγια, και καθόλου τυχαία όπως θα δούμε παρακάτω, η τεχνολογία που αναπτύσσεται στον καπιταλισμό τείνει πάντα στην εξοικονόμηση εργασίας μάλλον παρά φυσικών πόρων (βλ. και Redclift 1984: 17).

Σε σχέση με την εντατική χρήση και εξάντληση των φυσικών πόρων, ακόμα και ορισμένοι Μαρξιστές υποστηρίζουν ότι «η προοπτική της “πολιτικής οικονομίας” της ανάπτυξης έχει αποτύχει να ενσωματώσει την περιβαλλοντική επιδίωξη για βιωσιμότητα» (Redclift 1984: 5-6). Άλλοι συγγραφείς εντοπίζουν το πρόβλημα του Μαρξισμού ειδικότερα, όσον αφορά την οικολογία, στην ουσιαστική του «αποτυχία να αναγνωρίσει επαρκώς εγγενή αξία στη φύση» (Kovel 1995: 34). Έχει επίσης υποστηριχτεί ότι, «η Μαρξιστική θεωρία του εμπορίου, στηριζόμενη αποκλειστικά στην εργασιακή θεωρία της αξίας και στην εργασιακή αποτελεσματικότητα, αποδεικνύεται μάλλον ανεπαρκής και σαφώς χρειάζεται να συμπληρωθεί ώστε να παίρνει ταυτόχρονα υπόψη την αποτελεσματικότητα στη χρήση φυσικών πόρων» (Liodakis 1995).

Το ζήτημα που προκύπτει, επομένως, είναι αν η εργασιακή θεωρία της αξίας που ανέπτυξε ο Μαρξ χρειάζεται κάποια συμπλήρωση, διόρθωση ή ενδεχόμενα συνολική απόρρι-

ψη, προκειμένου να δημιουργήσουμε μια επαρκή θεωρητική βάση για την ανάλυση και αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος (βλ. και Παπαδημητρίου 1995α). Πριν όμως προχωρήσουμε σε μια ειδικότερη ανάλυση του ζητήματος και σε μια ιστορική αξιολόγηση της εργασιακής θεωρίας της αξίας σε συνάρτηση με το νόμο της αξίας στη Μαρξική του εκδοχή, είναι απαραίτητο να αποσαφηνίσουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής παραγωγής, καθώς και τις φιλοσοφικές βάσεις της προσέγγισής μας, δεδομένου ότι το όλο ζήτημα τοποθετείται στα ευρύτερα πλαίσια της σχέσης ανθρώπου-φύσης.

2. Η ιστορική-διαλεκτική σχέση ανθρώπου-φύσης

Σήμερα γίνεται ευρέως δεκτό ότι, η μηχανιστική αντίληψη της σχέσης ανθρώπου-φύσης, που διαμορφώθηκε κατά τα πρώτα στάδια ανάπτυξης του καπιταλισμού, κατά το 16ο και 17ο αιώνα, με βάση τις φιλοσοφικές και επιστημονικές πεποιθήσεις του F. Bacon, του I. Newton και ιδιαίτερα του R. Descartes, και εξακολουθεί να κυριαρχεί ακόμα και σήμερα, ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την υποβάθμιση ή καταστροφή της φύσης κατά τους τελευταίους αιώνες (βλ. Smith 1984: 3, Μπιτσάκης 1995: 119, Παπαδημητρίου 1995: 81-85). Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η φύση αποτελεί μια εξωτερική σε σχέση με τον άνθρωπο πραγματικότητα, το σύνολο του μη ανθρώπινου κόσμου, που αποτελεί παθητικό αντικείμενο προς κατάκτηση και κυριαρχία από τον άνθρωπο. Η εξωτερική μάλιστα αυτή σχέση τείνει στις μέρες μας να εξελιχθεί σε μια παράγωγη ανταγωνιστική αντίθεση μέσα στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (Μπιτσάκης 1995: 292). Η σχέση ανθρώπου-φύσης γίνεται συνήθως αντιληπτή με ένα στατικό και ανιστορικό τρόπο, και αυτό γίνεται ιδιαίτερα σαφές όταν, στα πλαίσια ενός φιλοσοφικού δυνίσμου, η φύση επεκτείνεται στον άνθρωπο, οπότε γίνεται λόγος για την αιώνια και αμετάβλητη «φύση του ανθρώπου».

Αρχαίοι οικολόγοι, επικριτές του Μαρξισμού, και ορισμένοι εκπρόσωποι της σχολής της Φραγκφούρτης υποστηρίζουν ότι, η μηχανιστική αυτή αντίληψη σε σχέση με τη φύση, η εντυπωσιακή τεχνολογική πρόοδος και η ραγδαία εκβιομηχάνιση του καπιταλισμού, και οι χαρακτηριζόμενες ως αναγεννησιακές, Προμηθεϊκές και θριαμβευτικές αντιλήψεις, που είχαν ήδη αναπτυχθεί, επηρέασαν αποφασιστικά το έργο του Μαρξ. Συχνά γίνεται επίσης λόγος για απολυτοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων και για παραγωγισμό. Σε ένα βαθμό βέβαια είναι φυσικό να υπάρχει κάποια επίδραση των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών της εποχής στο έργο του Μαρξ, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι εξελίξεις που έχουν μεσολαβήσει και η εμπειρία που έχει συσσωρευτεί μέχρι σήμερα ενδέχεται να δημιουργούν έναν ορισμένο προβληματισμό για κάποιες από τις αντιλήψεις που διατύπωσε ο Μαρξ. Όμως, οι παραπάνω αιτιάσεις ορισμένων οικολόγων επικριτών, που ταυτίζουν σε μεγάλο βαθμό τον Μαρξ με την αστική Πολιτική Οικονομία, στερούνται σοβαρής τεκμηρίωσης. Αρκεί να αναφερθεί κανείς στη διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση και ταξική οπτική του Μαρξ, στην κριτική του ανάλυση για τις επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης, και στις σοβαρές επιφυλάξεις και κριτικές του για τις επιπτώσεις από την αναπτυσσόμενη τεχνολογία (βλ. Μπιτσάκης 1989: κεφ. 10, Foster 1995α). Αλλά το ζήτημα, βεβαίως, δεν είναι αν θα υποστηρίξουμε ή θα απορρίψουμε τον Μαρξ.

Σε συνάρτηση με την αστική μηχανιστική αντίληψη, επισημαίνεται επίσης συχνά η πραγματικά κρίσιμη σημασία της κυρίαρχης ανθρωποκεντρικής αντίληψης, η οποία συνήθως υποκρύπτει μια ταξική κυριαρχία πάνω στον άνθρωπο, και συνδέεται άμεσα με την αντίληψη για κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση και τις καταστροφικές της συνέπειες (βλ. Horkheimer 1992: 93-97, Foster 1995b). Και στο ζήτημα αυτό, ορισμένοι επικριτές του Μαρξισμού τείνουν άστοχα να ταυτίζουν το Μαρξισμό με την αστική εκδοχή ενός ιδεαλιστικού, μηχανιστικού ανθρωποκεντρισμού. Εδώ είναι ίσως χρήσιμο να διακρίνουμε δυο κατηγορίες ανθρωποκεντρισμού. (α) Τον υποκειμενικό ανθρωποκεντρισμό, ο οποίος καλύπτει διαφορετικές εκδοχές που εκτείνονται από το «σκέπτομαι, άρα υπάρχω» του Descartes μέχρι μια σύγχρονη απολυτοποιημένη αντίληψη για την «παραγωγή της φύσης από τον άνθρωπο» (Smith 1984: 31, 44-47). Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι, ο υποκειμενικός ανθρωποκεντρισμός, ακόμα και όταν εκφράζεται από Μαρξιστές συγγραφείς, συνδυάζεται με μια απόρριψη της διαλεκτικής της φύσης (Smith 1984: 20). (β) Έναν αντικειμενικό και ήπιο ανθρωποκεντρισμό, ο οποίος αναγνωρίζει απλώς την καθοριστική (και όχι αναγκαία αρνητική) επίδραση του ανθρώπινου πολιτισμού στο περιβάλλον και το γεγονός ότι η φιλοσοφία και η επιστήμη αντανακλούν αναγκαία μια ανθρώπινη οπτική. Αναγνωρίζει όμως ταυτόχρονα ότι οι νόμοι κίνησης και η ίδια η διαλεκτική της φύσης δεν περιορίζεται μόνο στη λογική και τη δυναμική παρέμβαση του ανθρώπου. Αντιλαμβάνεται δηλαδή συνολικά και διαλεκτικά την ενότητα της φύσης, που περιλαμβάνει βεβαίως τον άνθρωπο, και διατηρεί μια στέρεα υλιστική βάση της γνωσιοθεωρητικής διαδικασίας.

Ο αστικός, υποκειμενικός ανθρωποκεντρισμός, πέραν των άλλων φιλοσοφικών προβλημάτων του, αποδίδει εγγενή αξία μόνο στα ανθρώπινα όντα (βλ. και Παπαδημητρίου 1995: 165-66), και λόγω των καταστροφικών του συνεπειών θα πρέπει μάλλον να απορριφθεί. Αντίθετα, ένας ήπιος και αντικειμενικός ανθρωποκεντρισμός, όπως σκιαγραφήθηκε παραπάνω, μπορεί βάσιμα να υποστηριχτεί, δεδομένου μάλιστα ότι οι οποιεσδήποτε εναλλακτικές προτάσεις για μια «βιοκεντρική» ή «φυσιοκεντρική» αντίληψη προσκρούουν σε σοβαρότερα προβλήματα (βλ. Παπαδημητρίου 1995: 219) και δεν μπορούν να προσφέρουν μια συγκροτημένη εναλλακτική και φιλοσοφικά επαρκή κοσμοαντίληψη.

Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση θα πρέπει να κατανοηθεί όχι με στατικό και μεταφυσικό τρόπο, αλλά ως σχέση κοινωνική, ιστορική και διαλεκτική. Ορισμένοι από τους συγγραφείς που αναγνωρίζουν την ιστορικότητα αυτής της σχέσης, χρησιμοποιούν μια αμφίβολης αξίας διάκριση ανάμεσα στη λεγόμενη «πρώτη φύση» και στη «δεύτερη φύση» (Smith 1984: 45, Kovel 1995). Η πρώτη αφορά τη φύση που υπήρχε ή υπάρχει έξω και ανεξάρτητα από την ανθρώπινη παρέμβαση, ενώ η δεύτερη αφορά τον ίδιο τον άνθρωπο, την ανάπτυξη επιστήμης και τεχνολογίας, και μέσω αυτών την αλλαγή της φύσης ή την παραγωγή και επέκτασή της. Αν και η ακραία αντίληψη περί «παραγωγής της φύσης από τον άνθρωπο» δεν θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή, είναι αναμφίβολο ότι, στα πλαίσια της κοινωνικής και παραγωγικής διαδικασίας, ο άνθρωπος μετασχηματίζει, αλλάζει τη φύση και μερικά δημιουργεί φύση. Τα όρια και η έκταση της ανθρώπινης παρέμβασης διευρύνονται διαρκώς. Όπως μάλιστα σημειώνουν οι Marx & Engels (1970: 63), «η φύση που προηγήθηκε της ανθρώπινης ιστορίας... δεν υπάρχει πλέον [σχεδόν] πουθενά...» Μέσα σε αυτή τη διαδικασία ο άνθρωπος διαμορφώνει ή «παράγει», θα μπορούσαμε να πούμε, και την ίδια του τη φύση

(βλ. Μαξ 1978, I: 190). Στις σημερινές συνθήκες, η τεχνολογία επιτρέπει την εμπορικά σκόπιμη παρέμβαση στους γενετικούς κώδικες και ανοίγει νέες προοπτικές στον επαναπροσδιορισμό και τη μεταμόρφωση της φύσης ως πηγής κέρδους και συσσώρευσης του κεφαλαίου (Goodman & Redclift 1991: xvi, 250). Εκείνο όμως που θα πρέπει να παρατηρήσουμε εδώ είναι ότι, η δυνατότητα του ανθρώπου να παράγει φύση έχει έναν οριακό μόνο και τοπικό χαρακτήρα. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Ένγκελς,

Ας μην υπερηφανευόμαστε, όμως, υπερβολικά για τις ανθρώπινες νίκες μας πάνω στη φύση. Για κάθε τέτοια νίκη η φύση μάς εκδικείται. (...) Έτσι σε κάθε βήμα μας υπενθυμίζεται ότι με κανέναν τρόπο δεν κυβερνούμε πάνω στη φύση όπως ένας κατακτητής σε ξένο λαό, όπως κάποιος που στέκεται έξω από τη φύση — αλλά ότι, με τη σάρκα, το αίμα και το μυαλό μας, ανήκουμε στη φύση, και υπάρχουμε στο μέσον της, και ότι όλη μας η κυριαρχία πάνω σ' αυτή συνίσταται στο γεγονός ότι έχουμε το πλεονέκτημα σε σχέση με όλα τ' άλλα πλάσματα να μπορούμε να μαθαίνουμε τους νόμους της και να τους εφαρμόζουμε σωστά (Marx & Engels 1974: 365-66).

Εδώ αξίζει να επισημάνουμε ορισμένες φιλοσοφικές και μεθοδολογικές τάσεις που έχουν κάνει αισθητή την εμφάνισή τους μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης συζήτησης γύρω από την οικολογία και το Μαξισμό. Αν και ο χώρος δεν μας επιτρέπει μια ειδικότερη τεκμηρίωση, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, ορισμένοι Μαξιστές, μιλώντας στο όνομα της Μαξικής διαλεκτικής, απορρίπτουν μια τάση επιστημονικού ρεαλισμού που συνδέεται με τη σύγχρονη οικολογική προβληματική, αλλά οι ίδιοι ακολουθούν σε τελική ανάλυση μια έντονα ιδεαλιστική τάση που θα μπορούσε σε ορισμένες περιπτώσεις να χαρακτηριστεί ως δομο-λειτουργική (κονστрукτιβιστική) ή ακόμα νεο-Χεγκελιανή (βλ. Smith 1984, Grundmann 1991, Harvey 1993, Vlachou 1995). Δημιουργούν δηλαδή ένα πλασματικό δίλημμα ανάμεσα στην προσέγγισή τους αυτή και τον επιστημονικό ρεαλισμό ορισμένων συγγραφέων όπως ο Benton (1989, 1992) και άλλοι. Υποστηρίζουν ότι ο ρεαλισμός συνεπάγεται μια μεταφυσική αντίληψη της φύσης ως εξωτερικής πραγματικότητας (βλ. και Βλάχου κ.ά. 1995), ενώ οι ίδιοι χάνουν το οντολογικό-υλιστικό υπόβαθρο και την αντικειμενικότητα του ρεαλισμού (βλ. αντίθετα Μπιτσάκης 1995: 69). Το πλασματικό όμως αυτό δίλημμα μπορεί να απαντηθεί μόνο με μια πραγματικά υλιστική-διαλεκτική προσέγγιση, η οποία καθιστά δυνατή μια ρεαλιστική, σφαιρική και συνεπή κατανόηση της εξελισσόμενης πραγματικότητας.

Η διαλεκτική αντίληψη της σχέσης ανθρώπου-φύσης περιλαμβάνει την κατανόηση ότι οι εγγενείς αντιθέσεις της φύσης, της κοινωνίας και της σχέσης κοινωνίας-φύσης αποτελούν την κινητήρια δύναμη της φυσικο-κοινωνικής διαλεκτικής εξέλιξης. Αναπόσπαστο μέρος αυτής της διαδικασίας αποτελεί η ειδικότερη διαλεκτική της υλικής και πνευματικής παραγωγής, η γνωσιοθεωρητική δηλαδή διαδικασία και η ανάπτυξη της επιστήμης και του πολιτισμού (βλ. Marx, *TSV*, I: 285). Αν και ορισμένοι συγγραφείς απορρίπτουν τη διαλεκτική της φύσης, που θεμελιώθηκε κατ' αρχήν από τον Ένγκελς (βλ. Schmidt 1971, Smith 1984: 62-63), σήμερα τα επιστημονικά δεδομένα επιτρέπουν την εδραίωσή της με ακόμα μεγαλύτερη επάρκεια (βλ. Μπιτσάκης 1995: κεφ. 5). Θα πρέπει μάλιστα να σημειώσουμε ότι, η διαλεκτική της φύσης αποτελεί την οντολογική βάση και το αναγκαίο συμπλήρωμα της

κοινωνικής διαλεκτικής. Η διαλεκτική αντίληψη της σχέσης ανθρώπου-φύσης συλλαμβάνει συνολικά και ολοκληρωμένα την οργανική αλληλεπίδραση του μέρους με το όλο. Το γεγονός δηλαδή ότι ο άνθρωπος προέκυψε από τη φύση σε μια ιστορικά ανώτερη οργανική μετεξέλιξη της και ότι η ύπαρξη και δράση του εξακολουθούν να στηρίζονται στη φύση, ενώ ταυτόχρονα με τη δράση και τη σχετικά αυτόνομη ανάπτυξη του ο άνθρωπος μετασχηματίζει και μερικά εξελίσσει τη φύση, αλληλεπιδρά μαζί της, μέσα σε μια ενιαία φυσικο-κοινωνική διαδικασία εξέλιξης. Γίνεται επίσης κατανοητό ότι οι ποσοτικές αλλαγές τόσο στη φύση όσο και στην κοινωνία μετατρέπονται σε ποιοτικές αλλαγές και αντίστροφα, πράγμα που αντανακλάται στην ίδια τη σχέση κοινωνίας-φύσης και έχει τεράστια σημασία για το οικολογικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε. Τέλος, η άρνηση της άρνησης, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, συνιστά μια ιστορικά ανώτερη, ποιοτική αλλαγή στη σχέση ανθρώπου-φύσης.

Ο Ένγκελς επεσήμανε εύστοχα «το ρόλο που έπαιξε η εργασία στη μετάβαση από τον πίθηκο στον άνθρωπο» (βλ. ειδικότερα Marx & Engels 1974: 364-68) και ανέλυσε με διεισδυτικό τρόπο και εντυπωσιακή γλαφυρότητα τα σκόπιμα αλλά και τα μη ηθελημένα και μερικώς ανεξέλεγκτα αποτελέσματα της κοινωνικής παραγωγής (στο ίδιο: 353-54). Ο Μαρξ επίσης έθεσε την ανθρώπινη εργασία στο κέντρο της σχέσης ανθρώπου-φύσης, ως διαμεσολαβητική διαδικασία για την απόσπαση από τη φύση των αναγκαίων προϊόντων (αξιών-χρήσης) ή την επίτευξη σκόπιμων αποτελεσμάτων, και χαρακτήρισε τη διαμεσολάβηση αυτή ως «μεταβολισμό», θέλοντας να δείξει ότι πρόκειται για μια φυσική διαδικασία (Marx 1973: 705, και Smith 1984: 21). Θεώρησε ότι, στις βασικές υλικές της πλευρές, η εργασιακή διαδικασία αποτελεί μια αιώνια αναγκαιότητα που επιβάλλεται από τη φύση (Μαρξ 1978, I: 197). Ο άνθρωπος και η φύση γενικότερα, ή η εργασία και η γη ειδικότερα, αποτελούν τα αναγκαία υλικά στοιχεία κάθε παραγωγικής διαδικασίας, ανεξάρτητα από την κοινωνική της οργάνωση (Μαρξ 1978, I: 190-198 και III: 1002). Με την ιστορική εξέλιξη της εργασιακής διαδικασίας και την ανάπτυξη των μέσων παραγωγής, εξελίσσεται και ο ίδιος ο άνθρωπος. Έχουμε δηλαδή, σύμφωνα με τη διατύπωση του Μαρξ, έναν «εξαανθρωπισμό της φύσης», ενώ παράλληλα μια διαλεκτική «φυσικοποίηση» του ανθρώπου. Η θεμελίωση της κοινωνικής εξέλιξης στην παραγωγική διαδικασία και την ανθρώπινη εργασία ειδικότερα δημιουργεί μια στέρεα οντολογική βάση και προσδίδει μια αντικειμενικότητα στην προσέγγιση των κλασικών του Μαρξισμού και στην εργασιακή θεωρία της αξίας (βλ. και Μπιτσάκης 1995: 240-42, 310), την οποία ριζικά αναδιατύπωσε και ανέπτυξε ο Μαρξ, ξεκινώντας από τις σχετικές αντιλήψεις των κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας.

Σύμφωνα και με τη σχετική ανάλυση του Μαρξ, οι παραγωγικές σχέσεις, οι σχέσεις δηλαδή μεταξύ των ανθρώπων οι οποίες προκύπτουν από τη συγκεκριμένη τους ένταξη στην παραγωγική διαδικασία, βρίσκονται σε μια διαλεκτική αντίθεση (αλλά και ενότητα) με τις παραγωγικές δυνάμεις (άνθρωπος και μέσα παραγωγής), αντίθεση που αποτελεί και την κινητήρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης. Η αντίθεση αυτή οδηγεί στη μετεξέλιξη των ίδιων των παραγωγικών σχέσεων μέσα στα πλαίσια των διαδοχικών και ιστορικά συγκεκριμένων μορφών (τρόπων) οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής. Κάθε ιστορικά συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής θα πρέπει να κατανοηθεί ως η σκόπιμη και συγκεκριμένη διαμόρφωση των παραγωγικών δυνάμεων και η συνάρθρωσή τους με τις αντίστοιχες παραγωγικές σχέ-

σεις. Οι σχέσεις ιδιοκτησίας, από τότε που αναπτύχθηκαν ιστορικά, αποτελούν βασικό συστατικό και συμβάλλουν καθοριστικά στην ταξική διαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων (βλ. Marx & Engels 1974: 182, Shemyatenkov 1981: 223, Smith 1984: 41-43). Αν και συνιστούν υποκείμενες σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, εμφανίζονται ως σχέσεις των ανθρώπων με τα πράγματα (μέσα παραγωγής), και αφορούν άμεσα τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής οδηγεί σε έναν ταξικό διαχωρισμό της κοινωνίας, και με την επέκταση της μισθωτής εργασίας δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι ίδιες οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και οι συνθήκες εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας οδηγούν με τη σειρά τους διαλεκτικά στο μετασχηματισμό των σχέσεων ιδιοκτησίας και στην αναστροφή του νόμου που διέπει την εξέλιξή τους (βλ. Marx 1973: 276-79, Liodakis 1995). Όπως σημειώνει ο Μαρξ, «από κάθε συγκεκριμένη μορφή της υλικής παραγωγής αναπτύσσεται κατ' αρχήν μια συγκεκριμένη διάρθρωση της κοινωνίας, και κατά δεύτερο μια συγκεκριμένη σχέση των ανθρώπων με τη φύση» (Marx, *TSV*, I: 285), ενώ ο Benton (1989) εύστοχα επισημαίνει ότι κάθε τρόπος παραγωγής συνεπάγεται έναν ιστορικά συγκεκριμένο συνδυασμό δυνατοτήτων και περιορισμών (ορίων, φυσικών και κοινωνικών).

Μέσα στα πλαίσια κάθε συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, η συγκεκριμένη (ταξική) διάρθρωση των παραγωγικών (και ιδιοκτησιακών) σχέσεων και η αντίστοιχη θεσμική διάρθρωση οδηγούν σε μια συγκεκριμένη διαμόρφωση και χρήση των μέσων παραγωγής και της γνώσης σχετικά με την εργασιακή διαδικασία. Οδηγούν δηλαδή στην ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης τεχνολογίας, η οποία λειτουργεί από ένα σημείο και πέρα διαμεσολαβητικά στο σκόπιμο μετασχηματισμό και την οικειοποίηση της φύσης από τον άνθρωπο (βλ. Grundmann 1991, Harvey 1993). Εφόσον μιλάμε για μια ταξική κοινωνία, η συγκεκριμένη αυτή τεχνολογία δεν μπορεί να έχει ένα γενικά απελευθερωτικό χαρακτήρα για τον άνθρωπο ή τη φύση, αλλά στοχεύει κυρίως στην κυριαρχία και την εκμετάλλευση της άρχουσας κοινωνικής μειοψηφίας πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις και στη φύση. Έχει, επομένως, κατ' ανάγκη έναν ταξικό και όχι ουδέτερο χαρακτήρα, και πιθανότατα σοβαρές οικολογικές συνέπειες. Αν και είναι παραπλανητικό να θεωρείται η τεχνολογία γενικά ως η αιτία για την αλλοτρίωση του ανθρώπου και τη ραγδαία οικολογική καταστροφή, όπως ουσιαστικά υποστηρίζουν αρκετοί οικολόγοι, ο συγκεκριμένος χαρακτήρας της τεχνολογίας που αναπτύσσεται από τον καπιταλισμό ευθύνεται πράγματι σε μεγάλο μέρος γι' αυτή την υποβάθμιση και καταστροφή (βλ. Μαρξ 1978, I: 522-23). Πέρα όμως από το χαρακτήρα της τεχνολογίας, μια βασικότερη ακόμα αιτία για τη βαθμιαία καταστροφή του περιβάλλοντος έγκειται στη μετατροπή της παραγωγής αξιών-χρήσης σε μια γενικευμένη παραγωγή ανταλλακτικών αξιών στον καπιταλισμό, και στον εγγενή ανταγωνιστικό και εκτατικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η ραγδαία ανάπτυξη και επέκταση του κεφαλαίου στην εποχή μας έχει πλέον ανατρέψει την οικολογική ισορροπία σε πλανητικό επίπεδο και τείνει να υπερβεί ορισμένα κρίσιμες σημασίας όρια για την επιβίωση του οικοσυστήματος και του ίδιου του ανθρώπου. Το γεγονός αυτό αναγνωρίζεται πλέον από διάφορους οικολόγους, αλλά και από έναν αυξανόμενο αριθμό Μαρξιστών (βλ. Lee 1980, Smith 1984: 59-60, Benton 1989, Μπιτσάκης 1989: 284, Williams 1995).

Στο ζήτημα αυτό, που αφορά ουσιαστικά τα λεγόμενα «φυσικά όρια» της κοινωνικής

παραγωγής, ορισμένοι Μαρξιστές όπως ο Benton (1989) υποστηρίζουν σε μεγάλο βαθμό αδικαιολόγητα ότι οι Μαρξ και Ένγκελς, επηρεασμένοι από την αισιοδοξία της Ρικαρδιανής πολιτικής οικονομίας, φάνηκαν απρόθυμοι να αναγνωρίσουν οποιαδήποτε σοβαρά φυσικά όρια. Και είναι πράγματι αληθές ότι οι κλασικοί του Μαρξισμού εθεώρησαν ότι τα ουσιαστικότερα όρια του καπιταλισμού βρίσκονται στο ίδιο το κεφάλαιο και στις αντίστοιχες σχέσεις ιδιοκτησίας. Αντίθετα όμως από τον Benton και άλλους Μαρξιστές ή οικολόγους, ορισμένοι Μαρξιστές, που ασπάζονται έναν κοινωνικό ντετερμινισμό και συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό με την προαναφερθείσα ιδεαλιστική νεο-Χεγκελιανή τάση (βλ. Grundmann 1991, Harvey 1993, Vlachou 1995), ασκούν μια αρκετά εύστοχη κριτική στους νεο-Μαλθουσιανούς κυρίως ή διάφορους οικολόγους που εγείρουν το ζήτημα των φυσικών ορίων (βλ. και Matthaei 1984). Στην κριτική τους αυτή παίρνουν ως βάση την κριτική που άσκησε ο ίδιος ο Μαρξ σε ορισμένες Μαλθουσιανές αντιλήψεις της εποχής του, καθώς και τον ιστορικό χαρακτήρα και τη συνεχή μετατόπιση των φυσικών ορίων που συντελείται με την τεχνολογική ανάπτυξη, την ανακύκλωση και χρήση νέων πρώτων υλών, κ.λπ. Αρνούνται όμως κάθε φυσικό όριο, αρνούνται ουσιαστικά τη σωρευτική μετατροπή ποσοτικών αλλαγών σε ποιοτικές, και αντίστροφα, καθώς και την επανεμφάνιση των εμποδίων με σοβαρότατες συνέπειες για την κοινωνία και το περιβάλλον. Οδηγούνται έτσι σε έναν παράδοξο τύπο περιβαλλοντικά φιλελεύθερου (*laissez faire*) Μαρξισμού και σε έναν ιδεολογικό σχετικισμό, τη στιγμή μάλιστα που η λεγόμενη οικολογική (ή πράσινη) ανασυγκρότηση του καπιταλισμού και οι θεωρίες περί «βιώσιμης ανάπτυξης» έχουν πάρει στις μέρες μας σημαντικότερες διαστάσεις. Και αν η κάποια επίδραση του αστικού επιστημονικού και τεχνολογικού οπτιμισμού στους κλασικούς είναι κατανοητή, ο δι-ιστορικός (*transhistorical*) οπτιμισμός των παραπάνω συγγραφέων είναι στην εποχή μας αδικαιολόγητος. Αρνούνται επιπλέον την έννοια της αρμονίας και οικολογικής ισορροπίας, ακόμα και σε μια δυναμική της εκδοχή, καταλήγουν σε μια σχετικίστικη, υποκειμενική και χωρίς οντολογικό υπόβαθρο αισθητική αξιολογία (βλ. αντίθετα Benton 1992).

Στα πλαίσια ενός ιστορικά συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, και σε συνάρτηση με τις επικρατούσες παραγωγικές σχέσεις, τη θεσμική διάθραξη, την τεχνολογία και τους βασικούς στόχους και νόμους κίνησης του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, αναπτύσσεται επίσης ένας συγκεκριμένος τύπος κοινωνικού ορθολογισμού, ο οποίος έχει στενή σχέση με την κυρίαρχη ιδεολογία και αντλεί απ' αυτή μια φαινομενική ουδετερότητα ως μια πιο εκλογικευμένη και επιστημονικότερη εκδοχή της. Ο κοινωνικός ορθολογισμός, επομένως, δεν είναι και πάλι ουδέτερος, αλλά ιστορικά και πιθανότατα ταξικά συγκεκριμένος (βλ. και Μπιτσάκης 1995, Κεφ. 6). Όπως επεσήμανε ο Μαρξ, μόνο σε μια κομμουνιστική κοινωνία με διαηγείς παραγωγικές σχέσεις θα μπορεί κανείς να κάνει λόγο για έναν καθολικό ορθολογισμό. Σε μια ταξική όμως κοινωνία όπως ο καπιταλισμός, η κυρίαρχη αντίληψη περί ορθολογισμού συνδέεται στενά με το αντίστοιχο κυρίαρχο σύστημα αξιών και οικονομικού λογισμού. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, ο ορθολογισμός που εξελισσόμενος επικρατεί στον καπιταλισμό, συνδέεται άμεσα με το νόμο της αξίας που διέπει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, και με τη σταδιακή του τροποποίηση.

Στην παρούσα εργασία δεν θα αναφερθούμε στη γενικότερη φιλοσοφική ή πολιτισμική σημασία που έχει κατά καιρούς και από διάφορους συγγραφείς αποδοθεί στην κατηγορία

«αξία» (value). Θα παρακάμψουμε επίσης σε μεγάλο βαθμό την ασαφή πρόταση ορισμένων οικολόγων για ένα αξιολογικό σύστημα που αποδίδει στη φύση ή σε κάθε έμβιο οργανισμό μια ιδιαίτερη εγγενή αξία (βλ. Clark 1989, και Benton 1992, Παπαδημητρίου 1995: 224), ενώ θα εστιάσουμε την προσοχή μας στην κοινωνικο-οικονομική έννοια της αξίας και στον αντίστοιχο νόμο της αξίας, όπως αναπτύχθηκε από τον Μαρξ. Αξίζει πάντως να σημειώσουμε ότι, ενώ για τους φυσιοκράτες η «φύση» ήταν η άμεση πηγή αξίας, μετά τον Adam Smith οι οικονομολόγοι έχουν σε έναν αυξανόμενο βαθμό θεωρήσει τη φύση ως εξωτερικό παράγοντα. Η διαδικασία δηλαδή εκβιομηχάνισης του καπιταλισμού δεν οδήγησε μόνο στην υποβάθμιση, αλλά και στην κοινωνικο-θεωρητική απαξίωση της φύσης. Μπορεί ο καπιταλισμός να συνέβαλλε στο ξετέραςμα των αρχέγονων, μεταφυσικών και μυθικών αντιλήψεων σχετικά με τη φύση, αλλά η αλλοτρίωση του ανθρώπου, που ξεκινά με την ανάπτυξη του θεσμού της ιδιοκτησίας και συνεπάγεται την απόσπαση των μέσων παραγωγής και των φυσικών συνθηκών επιβίωσης από την πλειοψηφία των άμεσων παραγωγών, το σπάσιμο δηλαδή της ενότητας ανθρώπου-φύσης, φθάνει με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στο απόγειό της. Έτσι δημιουργείται μια νέα μεταφυσική της φύσης ως εξωτερικού παράγοντα.

Όπως είναι γνωστό, ο Μαρξ κατανόησε την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων ως την αγοραία (εγχρήματη) έκφραση της αξίας τους, και την αξία ως την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας αφηρημένης εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του κάθε συγκεκριμένου εμπορεύματος. Κατανόησε επίσης το κεφάλαιο ως μια κοινωνική σχέση παραγωγής που εκφράζεται ως αυτοεπεκτεινόμενη αξία. Τόσο η αξία όσο και το κεφάλαιο για τον Μαρξ αποτελούν κοινωνικές και ιστορικές κατηγορίες. Στη συνέχεια θα αναλύσουμε κάπως ειδικότερα την εργασιακή θεωρία του Μαρξ και, προκειμένου να διερευνήσουμε την ιστορική της σημασία, θα προβούμε σε μια σχετική και προβληματική ίσως, αλλά βοηθητική πιστεύω, ιστορική περιοδοποίηση του νόμου της αξίας. Για πρακτικούς λόγους, αλλά και για να αναδειχθούν καλύτερα οι ποιοτικές διαφορές ιστορικά, θα ακολουθήσουμε μια αφαιρετική προσέγγιση, η οποία αγνοεί σε μεγάλο βαθμό τις ενδιάμεσες καταστάσεις και τη συγκεκριμένη διαδικασία μετάβασης στον καπιταλισμό ή από τον καπιταλισμό προς τον κομμουνισμό.

3. Ο νόμος της αξίας στη φάση της περιβαλλοντικά απεριορίστης συσσώρευσης του κεφαλαίου

Όπως έχουμε δει, αρκετοί επικρίνουν το Μαρξισμό υποστηρίζοντας ότι δεν αναγνωρίζει μια ξεχωριστή, εγγενή αξία στη φύση. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ευσταθεί απόλυτα (βλ. και Immler & Schied-Kowarzik 1984). Είναι γεγονός βέβαια πως ο Μαρξ θεωρεί ότι η γη, στην έκταση που βρίσκεται στη φυσική της κατάσταση και δεν έχει υποστεί έγγειες βελτιώσεις, στερείται αξίας, αφού δεν δαπανάται ανθρώπινη εργασία για την παραγωγή της (TSV, II: 247). Έχει πάντως τιμή, αφού γίνεται αντικείμενο ανταλλαγής στην αγορά. Ταυτόχρονα όμως, θεωρεί ότι ο καθορισμός των αξιών προσδιορίζεται όχι μόνο από την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας αφηρημένης εργασίας, αλλά και από την αποδοτικότητα της φύσης και την επάρκεια (σχετική σπανιότητα) των φυσικών πόρων που χρησιμοποιούνται στην

παραγωγή (TSV, III: 309-310, 488-89). Έτσι, η αξία ενός εμπορεύματος που παράγεται σε ένα εύφορο κομμάτι γης ή με την αξιοποίηση ενός φυσικού πόρου σε αφθονία είναι μικρή, γιατί απαιτείται λιγότερος χρόνος εργασίας για την παραγωγή του, ενώ το αντίθετο συμβαίνει όταν ένα εμπόρευμα παράγεται σε λιγότερο εύφορη γη ή με την αξιοποίηση σπάνιων φυσικών πόρων. Η εργασιακή δηλαδή θεωρία της αξίας συνεπάγεται μια έμμεση αποτίμηση ή αξίωση (valuation) της φύσης (των φυσικών πόρων). Το φαινομενικά παράδοξο είναι βέβαια ότι, η αποτίμηση αυτή είναι αντιστρόφως ανάλογη με τη συμβολή της φύσης στην παραγωγή. Οι φυσικές δυνάμεις της παραγωγής, αυξάνοντας την παραγωγικότητα της εργασίας, μειώνουν την αξία των παραγόμενων προϊόντων, αλλά «έτσι επαιξάνουν την υπεραξία, που είναι το μόνο που ενδιαφέρει τους καπιταλιστές» (TSV, II: 552-54).

Από την άλλη μεριά ο Μαρξ αναγνωρίζει ότι η γη (και η φύση γενικότερα) συμμετέχει στην παραγωγή και τη δημιουργία αξιών-χρήσης, αποτελεί δηλαδή πηγή κοινωνικού πλούτου, και αυτό ισχύει για όλα τα κοινωνικά συστήματα. Αλλά αυτό δεν έχει να κάνει με την παραγωγή αξιών, όπως παρατηρεί ο Μαρξ (1978, III: 1003). Στον καπιταλιστικό όμως τρόπο παραγωγής, όπου στόχος είναι η παραγωγή υπεραξίας και αξιών-χρήσης που μπορούν να πάρουν τη μορφή ανταλλακτικών αξιών (βλ. Marx 1973: 247-48, και Carchedi 1991: 7-14), τόσο η εργατική δύναμη και η επιστήμη όσο και οι δυνάμεις της φύσης εκλαμβάνονται ως μορφές και δυνάμεις του κεφαλαίου (TSV, I: 390-91, Μαρξ 1978, III: 1016). Ως τέτοιες, θεωρούνται από το κεφάλαιο δεδομένες και ως «δωρεά της φύσης προς το κεφάλαιο» (1978: II: 355, III: 917). Η συμβολή των δυνάμεων της φύσης και η αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας αξιοποιείται από το κεφάλαιο χωρίς κανένα κόστος (TSV, I: 49, II: 140, 245, 552-54). Από την άλλη μεριά ο Μαρξ σημειώνει ότι,

Η ανταλλαγή της ζωντανής με αντικειμενικοποιημένη εργασία —δηλ. η εφαρμογή της κοινωνικής εργασίας με τη μορφή της αντίθεσης κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας— είναι σε τελική ανάλυση η ανάπτυξη της *αξιακής σχέσης* και της παραγωγής που στηρίζεται στην αξία (Marx, 1973: 704).

Στη συνέχεια, αναφερόμενος στο χαρακτήρα του κεφαλαίου, ο Μαρξ επισημαίνει τα εξής:

Το ίδιο το κεφάλαιο αποτελεί την εξελισσόμενη αντίθεση, με την έννοια ότι πιέζει για τη μείωση του εργασιακού χρόνου στο ελάχιστο, ενώ θέτει τον εργασιακό χρόνο... ως αποκλειστικό μέτρο και πηγή του πλούτου. (...) Από τη μια μεριά, θέτει σε ενέργεια όλες τις δυνάμεις της επιστήμης και της φύσης, ως κοινωνικό συνδυασμό και κοινωνική αλληλεπίδραση, με στόχο να κάνει τη δημιουργία πλούτου ανεξάρτητη (σχετικά) από τον εργάσιμο χρόνο που απασχολείται επί τούτου. Από την άλλη μεριά, θέλει να χρησιμοποιήσει τον εργασιακό χρόνο ως μέτρο για τις γιγάντιες κοινωνικές δυνάμεις που δημιουργούνται μ' αυτό τον τρόπο, και να τις περιορίσει μέσα στα αναγκαία όρια για τη διατήρηση της ήδη δημιουργημένης αξίας ως αξίας (Marx, 1973: 706).

Αναφερόμενος στους επικριτές του Ρικάρντο, που ήταν αντίθετοι στην ιδέα ότι ο καθορισμός των αξιών στηρίζεται αποκλειστικά στην εργασία και υποστήριζαν ότι στην περίπτωση της διαφορικής προσόδου είναι η Φύση μάλλον παρά η εργασία που καθορίζει την

αξία, ο Μαρξ επισημαίνει επίσης ότι η αξία του προϊόντος προσδιορίζεται όχι από την ποσότητά του αλλά από την παραγωγικότητα της εργασίας. Διευκρινίζει ειδικότερα ότι,

Δεν έχει απολύτως καμιά σημασία, αν αυτή η παραγωγικότητα οφείλεται στη φύση ή στην κοινωνία. Μόνο όταν η ίδια η παραγωγικότητα κοστίζει εργασία, και συνεπώς κεφάλαιο, αυξάνει την τιμή παραγωγής με ένα νέο συστατικό, πράγμα που δεν συμβαίνει όταν η παραγωγικότητα οφείλεται μόνο στη φύση (1978, III: 919).

Από τις παραπάνω επισημάνσεις και παραθέσεις από το έργο του Μαρξ, γίνεται φανερό ότι η Μαρξική θεωρία της αξίας αποτελεί μια αφηρημένη αντανάκλαση του τρόπου οργάνωσης και των αρχών λειτουργίας του καπιταλισμού ως ιστορικά συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Στην έκταση που οι φυσικοί πλουτοπαραγωγικοί πόροι εκλαμβάνονται στον καπιταλισμό ως «δωρεά της φύσης προς το κεφάλαιο», και αυτό εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να ισχύει μέχρι και σήμερα (βλ. Foster 1995b, Kapp 1971: 231), είναι απολύτως λογικό να θεωρήσει κανείς την αξία ως παραγόμενη και καθοριζόμενη αποκλειστικά από την ανθρώπινη εργασία. Σε αντίθετη περίπτωση, η προσέγγιση του Μαρξ θα είχε έναν εγκεφαλικά αυθαίρετο, ανιστορικό και ουτοπικό χαρακτήρα. Δεν είναι, επομένως, η Μαρξική θεωρία της αξίας που παραγνωρίζει την αξία και τη συμβολή της φύσης και των φυσικών πόρων, αλλά ο ίδιος ο καπιταλισμός. Ούτε παρουσιάζει η θεωρία αυτή κάποιο ελάττωμα ή έλλειψη που θα πρέπει να διορθωθεί ή να συμπληρωθεί, όπως υποστηρίζεται από αρκετούς επικριτές από μια οικολογική σκοπιά, τουλάχιστον στα δικά της ιστορικά πλαίσια. Αλλά ούτε και το επιχείρημα του Benton (1989) ευσταθεί, ότι δηλαδή μια θεωρητική προσέγγιση με βάση την αξία (value-theoretical) εστιάζει στις κοινωνικο-σχεσιακές πλευρές της παραγωγής σε βάρος μιας οικολογικά συμβατής θεωρητικής ανάλυσης της εργασιακής διαδικασίας. Εξάλλου, η αναγωγή από τον ίδιο τον Benton της σχέσης κοινωνίας-φύσης σε πρωταρχική ενέχει τον κίνδυνο υποβάθμισης της σημασίας των κοινωνικών σχέσεων και του πισωγυρίσματος σε μια συντηρητική αντίληψη «φυσικών ορίων». Η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν αποτελεί, όπως σημειώσαμε ήδη, μια εγκεφαλική κατασκευή ούτε ελεύθερη επιλογή του Μαρξ. Αντίθετα, θα υποστηρίξουμε εδώ την άποψη ότι, η αξία ως κοινωνικο-ιστορική κατηγορία αντανάκλα την ειδική και κυρίαρχη μορφή οικονομικού λογισμού στον καπιταλισμό, ο οποίος αποτελεί το ιστορικά συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγής όπου η κοινωνικοποιημένη πλέον σε μεγάλο βαθμό εργασία, μέσω της αγοράς και με την αυτοεπέκταση του κεφαλαίου, αποκτά τη μορφή και το χαρακτήρα της αξίας.

Εξετάζοντας το περιεχόμενο και την ιστορική εμβέλεια του νόμου της αξίας, δεν θα υπεισέλθουμε ειδικότερα στη θεωρητική διαμάχη σχετικά με τη λογικο-ιστορική ή διαλεκτική-αφαιρετική μέθοδο του Μαρξ, που συνδέεται άμεσα με δύο εναλλακτικές κατευθύνσεις σε σχέση με τον ιστορικό χαρακτήρα του νόμου της αξίας. Η πρώτη από τις κατευθύνσεις αυτές φαίνεται να διατυπώνεται από τον Ένγκελς στο Παράρτημα του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου*, με τίτλο «Ο Νόμος της Αξίας και το Ποσοστό Κέρδους», ενώ υιοθετείται επίσης από πρόσφατους οικονομολόγους όπως ο R. Meek (1977) και τη μεγάλη πλειοψηφία των Σοβιετικών οικονομολόγων (βλ. Brody 1974: 14, 94, Shemyatenkov 1981, ch. V, Abalkin et al. 1983: 44-45). Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο νόμος της αξίας αφορά όλα τα συστή-

ματα εμπορευματικής παραγωγής, καλύπτει ιστορικά τόσο τον καπιταλισμό όσο και αρχαιότερους αιώνες προκαπιταλιστικής ανάπτυξης, έχει την πιστότερη εφαρμογή του σε συστήματα απλής εμπορευματικής παραγωγής όπου υποτίθεται ότι τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται με βάση τις αξίες τους, και τροποποιείται στον καπιταλισμό, αφού πλέον τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται με βάση τις αξίες αλλά με άξονα τις τιμές παραγωγής τους. Η δεύτερη κατεύθυνση δίνει έμφαση στη μορφή της αξίας, αντιπαραθέτει την προσέγγιση του Ένγκελς στο συγκεκριμένο ζήτημα σε αυτή του Μαρξ, και υποστηρίζει ακολουθώντας υποτίθεται την ανάλυση του ίδιου του Μαρξ ότι, ο νόμος της αξίας αφορά ειδικά και αποκλειστικά τον καπιταλισμό (βλ. Rubin 1972: 107-23, 254-57, Elson 1975, Weeks 1981, ch. 1-2, Mohun 1984-85). Εδώ θα αποφύγουμε τις θεωρητικές ακρότητες αυτής της διαμάχης, η οποία σε τελική ανάλυση αφορά μια ποσοτική, Ρικαρδιανή εκδοχή της αξίας που εστιάζει την προσοχή στην ενσωματωμένη εργασία, ως την ουσία της αξίας, ενώ αγνοεί το κεντρικό ζήτημα της μορφής της αξίας, και μια εναλλακτική εκδοχή που εστιάζει την προσοχή στη μορφή της αξίας, ως αφηρημένης εργασίας, αλλά συχνά κινδυνεύει να μείνει στη σφαίρα των φαινομένων της ανταλλαγής, παραβλέποντας την αντίθεση ανάμεσα στην αξία και την ανταλλακτική αξία (βλ. και Clarke 1989). Ενώ θα ήταν άστοχο να αρνηθεί κανείς μια εμβρυακή έστω λειτουργία του νόμου της αξίας σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες με εκτεταμένη εμπορευματική παραγωγή, ταυτόχρονα θα πρέπει να τονιστεί ότι η απλή εμπορευματική παραγωγή σε καμιά περίπτωση δεν αποτέλεσε ένα ιστορικά διακριτό στάδιο της παραγωγής, ενώ όπου αυτή αναπτύχθηκε είχε έναν οριακό συνήθως και συμπτωματικό χαρακτήρα και οι νόμοι ανάπτυξης της δεν αντανάκλασαν τους νόμους ανάπτυξης και τη λογική του εκάστοτε κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Επιπλέον θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο μετασχηματισμός των αξιών σε τιμές παραγωγής, που υποτίθεται ότι συνιστά μια τροποποίηση του νόμου της αξίας στον καπιταλισμό, στην πραγματικότητα δεν αφορά μια ιστορική μετατροπή (δύο διαφορετικά στάδια), αλλά δύο διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης και μια λογικο-θεωρητική διαδικασία που αφορά την ενιαία στον καπιταλισμό διαδικασία διαμόρφωσης των αξιών και, με βάση την τάση εξίσωσης των ποσοτών κέρδους, το μετασχηματισμό τους σε τιμές παραγωγής. Η πεποίθηση των οικονομολόγων στις χώρες του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού ότι ο νόμος της αξίας εξακολουθεί να έχει εφαρμογή και μετά τον καπιταλισμό, στα πλαίσια του σοσιαλισμού, αντανάκλα μάλλον μια σύγχυση ανάμεσα στην κοινωνική και σχεδιασμένη κατανομή συγκεκριμένης εργασίας και στην αγοραία κατανομή αφηρημένης εργασίας ως αξίας, καθώς και ένα λανθασμένο διαχωρισμό ανάμεσα στο υλικό περιεχόμενο και τη μορφή του νόμου της αξίας. Μπορούμε να πούμε ότι συνιστά επίσης μια απολογητική νομιμοποίηση της διατήρησης στις χώρες αυτές των εμπορευματο-χρηματικών σχέσεων με τις γνωστές συνέπειες (βλ. Βιγκότσκι 1988: 239-43, Λιοδάκης 1996). Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε νομίζω να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο νόμος της αξίας αφορά ιστορικά και κατά βάση τον καπιταλισμό.

Εδώ είναι σκόπιμο ίσως να συνοψίσουμε ως ακολούθως τις βασικές πλευρές ή λειτουργίες του νόμου της αξίας.

1. Ο νόμος της αξίας αφορά τη διαδικασία διαμόρφωσης των κοινωνικών προϋποθέσεων μετατροπής ενός πλήθους συγκεκριμένων εργασιών σε μια ποιοτικά ενιαία «αφηρημένη εργασία», η οποία μέσα στα ιστορικά πλαίσια του καπιταλισμού παίρνει τη μορφή της

αξίας. Αφορά δηλαδή πρωτίστως την αλλοτρίωση της εργασίας από το προϊόν της και από τα μέσα παραγωγής, και συνεπάγεται μια ανταγωνιστική ελαχιστοποίηση του εργασιακού κόστους παραγωγής.

2. Ο νόμος της αξίας αφορά τη διαδικασία καθορισμού, μέσω της αγοράς, των τιμών των εμπορευμάτων με βάση, σε τελική ανάλυση, τις αντίστοιχες αξίες των εμπορευμάτων.

3. Με βάση τη λειτουργία της αγοράς και τις τιμές των εμπορευμάτων, ο νόμος της αξίας παίζει ένα ρυθμιστικό ρόλο στην κατανομή των πλουτοπαραγωγικών πόρων και σε τελική ανάλυση στη διαδικασία «μεταβολισμού» ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση.

4. Ο νόμος της αξίας ρυθμίζει με έναν ειδικό για τον καπιταλισμό τρόπο τη σχέση και αντιστοιχία ανάμεσα στις κοινωνικές ανάγκες και τις ποσότητες διαθέσιμης εργασίας και άλλων πλουτοπαραγωγικών πόρων. Η αντιστοίχιση και ο συντονισμός κοινωνικών αναγκών και παραγωγικών δυνατοτήτων, που αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό όλων των κοινωνικών συστημάτων, ρυθμίζεται στον καπιταλισμό από το νόμο της αξίας με βάση τους ειδικούς στόχους της παραγωγής (ανταλλακτικές αξίες, κέρδος), τους νόμους ανάπτυξης του κεφαλαίου, και τη συναφή ανάπτυξη αναγκών και παραγωγικών δυνατοτήτων.

Ας σημειωθεί επίσης ότι, τόσο «ο νόμος του κοινωνικά αναγκαίου εργάσιμου χρόνου» όσο και «ο νόμος της τάσης εξίσωσης του ποσοστού κέρδους» αποτελούν ταυτόχρονες προϋποθέσεις για τη λειτουργία του νόμου της αξίας και κανένας τους δεν μπορεί να ισχύει ουσιαστικά προτού το κεφάλαιο καθιερώσει την κυριαρχία του στη σφαίρα της παραγωγής (Weeks 1981: 40). Στα πλαίσια του καπιταλισμού, η συγκεκριμένη λειτουργία του νόμου της αξίας τροποποιείται από τη συσσώρευση του κεφαλαίου και την ανοδική τάση της οργανικής του σύνθεσης, τη μονοπωλιακή του συγκέντρωση και τον ειδικό παρεμβατικό ρόλο του κράτους. Εδώ δεν θα ασχοληθούμε με αυτές τις τροποποιήσεις, αλλά με την ενδεχόμενη τροποποίηση που μπορεί να συνδέεται με τη χρήση των φυσικών πόρων και τα ενδεχόμενα «φυσικά όρια» στην ανάπτυξη του καπιταλισμού.

Προκειμένου λοιπόν να αναλύσουμε ειδικότερα τα ενδεχόμενα αυτά «φυσικά όρια» του καπιταλισμού και την αντίστοιχη τροποποίηση του νόμου της αξίας, μέσα στα πλαίσια της μεταβαλλόμενης σχέσης κοινωνίας-φύσης, θα προβούμε σε μια περιοδοποίηση και σε ένα σχετικό διαχωρισμό της ιστορικής περιόδου του καπιταλισμού σε δύο φάσεις. Όπως όλες οι σχετικές περιοδοποιήσεις, και η προτεινόμενη εδώ παρουσιάζει κάποια προβλήματα και δεν αντιστοιχεί στη συνήθη περιοδοποίηση του καπιταλισμού σε ανταγωνιστικό καπιταλισμό, κλασικό ιμπεριαλισμό και κρατικο-μονοπωλιακό καπιταλισμό (βλ. Fine & Harris 1986), η οποία σχετίζεται με τα εσωτερικά χαρακτηριστικά και την οικονομική διάθρωση του καπιταλισμού. Ούτε αφορά άμεσα τα εσωτερικά όρια του καπιταλισμού ή τα λεγόμενα εξωτερικά του όρια, που αφορούν τις εξωτερικές ή νέες αγορές, αλλά μάλλον τα σχετικά πάντα φυσικά όρια της διαδικασίας συσσώρευσης και εκτατικής ανάπτυξης του κεφαλαίου. Οι νέες βέβαια αγορές και η εκτατική ανάπτυξη του καπιταλισμού επηρεάζουν συνήθως σοβαρά το περιβάλλον και επομένως αφορούν τα φυσικά όρια του συστήματος, αλλά εδώ θα περιοριστούμε κυρίως στην άμεση σχέση κεφαλαίου-φύσης.

Η πρώτη φάση της ιστορίας του καπιταλισμού αφορά μια περιβαλλοντικά απεριορίστη συσσώρευση του κεφαλαίου και εκτείνεται από τα πρώτα στάδια ανάπτυξης του καπιταλισμού μέχρι περίπου τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Η δεύτερη αφορά μια περιβαλλοντικά

περιοριζόμενη ανάπτυξη του κεφαλαίου και εκτείνεται από τα τέλη του '60 μέχρι το απροοριστό χρονικά μέλλον του καπιταλισμού.

Στην πρώτη φάση, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής επεκτείνεται και το κεφάλαιο συσσωρεύεται χωρίς ουσιαστικά φυσικά, περιβαλλοντικά όρια, αξιοποιώντας τη φύση και τους φυσικούς πόρους χωρίς ουσιαστικό κόστος και ως «δωρεά προς το κεφάλαιο». Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι στη φάση αυτή τα φυσικά εμπόδια που αντιμετώπιζαν μεμονωμένα κεφάλαια, κλάδοι παραγωγής, ή το εθνικό κεφάλαιο ολόκληρων χωρών ήταν ανύπαρκτα, αλλά ότι τα εμπόδια αυτά δεν ήταν για το κεφάλαιο συνολικά αποφασιστικής σημασίας, ώστε να καταστούν αναγκαστικές κάποιες θεμελιακές αλλαγές ή μια εκτεταμένη αμφισβήτηση της ελεύθερης, «δωρεάν» αξιοποίησης των φυσικών πόρων. Τα όποια περιβαλλοντικά προβλήματα ή φυσικά εμπόδια στην ανάπτυξη του κεφαλαίου είχαν κατά κανόνα περιορισμένες διαστάσεις, αφορούσαν σε μεγάλο βαθμό τη συγκεκριμένη διάρθρωση των παραγωγικών και ιδιοκτησιακών σχέσεων, και μπορούσαν μερικά τουλάχιστον να αντιμετωπίζονται με την ανάπτυξη της τεχνολογίας, την αναδιάρθρωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και τη σχετική ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους.

Η πρώτη αυτή φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αφορά, σε έναν ιστορικά και γεωγραφικά διαφοροποιούμενο βαθμό, περισσότερο την εκτατική ανάπτυξη του κεφαλαίου, την τυπική κατ' αρχήν υπαγωγή της φύσης στο κεφάλαιο, με κυρίαρχο στοιχείο την απόσπαση απόλυτης υπεραξίας, και την ιμπεριαλιστική επέκταση του κεφαλαίου. Και αυτά σε διάκριση με την επόμενη φάση, οπότε κυριαρχούν περισσότερο η εντατική ανάπτυξη, η ουσιαστική υπαγωγή της φύσης στο κεφάλαιο και η απόσπαση σχετικής υπεραξίας. Η διάκριση όμως αυτή είναι πολύ σχετική, δεδομένου ότι ορισμένα στοιχεία όπως η επιδίωξη απόσπασης σχετικής υπεραξίας από το κεφάλαιο ήταν υπαρκτά από την πρώτη φάση και επισημάνθηκαν ήδη με σαφήνεια από τον Μαρξ, ενώ απέκτησαν ακόμα μεγαλύτερη σημασία στη διάρκεια του αιώνα μας και ιδιαίτερα στη μεταπολεμική φάση της ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης. Ας σημειωθεί δε ότι η γενικότερη προσπάθεια απόσπασης σχετικής υπεραξίας αποτελεί σε μεγάλο βαθμό απάντηση του κεφαλαίου στα φυσικά όρια που συναντά κατά τη διαδικασία συσσώρευσης. Και ενώ σε προγενέστερους τρόπους παραγωγής τα φυσικά όρια εκφράζονταν με τη μορφή κρίσεων σπανιότητας, με άμεσα αποτελέσματα, στον καπιταλισμό, όπου τα όρια της κοινωνικής ανάπτυξης είναι κυρίως εγγενή στο ίδιο το κεφάλαιο, η φυσική σπανιότητα, στο βαθμό που μπορεί να σχετίζεται με κάποια κοινωνική κρίση, θα πρέπει μάλλον να θεωρείται παράγωγη του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος. Όπως με γλαφυρότητα επισημαίνεται από τον Ν. Smith,

Στην ανεξέλεγκτη κούρσα του προς παγκοσμιοποίηση, ο καπιταλισμός δημιουργεί νέα εμπόδια στο ίδιο του το μέλλον. Δημιουργεί σπανιότητα στους αναγκαίους πλουτοπαραγωγικούς πόρους, υποβαθμίζει την ποιότητα εκείνων των πόρων που δεν έχουν ακόμα καταβροχθιστεί, εκτρέφει νέες ασθένειες, αναπτύσσει μια πυρηνική τεχνολογία που απειλεί το μέλλον όλης της ανθρωπότητας, μολύνει ολόκληρο το περιβάλλον που πρέπει να καταναλώσουμε για να αναπαραχθούμε, και στην καθημερινή εργασιακή διαδικασία απειλεί την ίδια την ύπαρξη εκείνων που παράγουν το ζωτικό κοινωνικό πλούτο. Ταυτόχρονα όμως ο καπιταλισμός πρέπει να αναπτύξει ως συστατικό του στοιχείο την ίδια τη δύναμη που μπορεί να αποκαλύψει πόσο αφύσικος και τραγικός είναι αυτός ο τρόπος παραγωγής, και πόσο ιστορικά προσωρινός μπορεί να είναι (1984: 59).

Ο Ένγκελς ανέλυσε ήδη με εντυπωσιακή αριτιότητα τις επιπτώσεις της παραγωγικής διαδικασίας γενικά στο φυσικό περιβάλλον, και επεσήμανε ότι η κυριαρχία των άμεσων συμφερόντων της άρχουσας τάξης στον καπιταλισμό δημιουργεί συστηματικά πολύ περισσότερο σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον (βλ. Marx & Engels 1974: 364-68). Εδώ είναι σκόπιμο να επισημάνουμε, συνοπτικά έστω, τις βασικές αιτίες για τη συστηματική υποβάθμιση και καταστροφή του περιβάλλοντος στον καπιταλισμό. Οι αιτίες αυτές μπορούν να εντοπιστούν στα εξής:

α. Ο ειδικός χαρακτήρας της σχέσης κεφαλαίου-φύσης, και γενικότερα κοινωνίας-φύσης, που προκύπτει από το συγκεκριμένο χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τον ειδικό ρόλο του θεσμού της ιδιοκτησίας σε γη και φυσικούς πόρους.

β. Ο χαρακτήρας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ειδικότερα ο ανταγωνιστικός του χαρακτήρας, ο στόχος της συσσώρευσης υπεραξίας, και η παραγωγή με στόχο την ανταλλακτική αξία και όχι αξίες-χρήσης για την ικανοποίηση των αναγκών των άμεσων παραγωγών (βλ. και Smith 1984: 35).

γ. Οι εξωτερικές αντι-οικονομίες (εξωτερική μέρους του κόστους παραγωγής από το ιδιωτικό κεφάλαιο) που επιτείνονται με τον εντεινόμενο ανταγωνισμό.

Ένα ενδιαφέρον όμως ζήτημα γεννάται εδώ, και το ζήτημα αυτό αφορά το αν και κατά πόσο τα ίδια τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα στη γη, η γαιοπρόσοδος που αποσπά η γαιοκτησία από το κεφάλαιο, και η τιμή της γης ή των φυσικών πόρων αποτελούν αποτελεσματικά εμπόδια στην καταχρηστική αξιοποίηση και εξάντληση των φυσικών πόρων ήδη από την πρώτη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού. Και το ζήτημα αυτό μπορεί να σχετίζεται με μια μερική έστω αξίωση (valuation) της φύσης; Το ζήτημα αυτό, στο οποίο θα επανέλθουμε και στην επόμενη ενότητα, είναι σοβαρό και δεν μπορεί να εξαντληθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Αναφερόμενος στην καπιταλιστική γεωργία, ο Μαρξ επισημαίνει ότι, «η εκμετάλλευση και κατασπατάληση των δυνάμεων του εδάφους... αντικαθιστά μια ενσυνείδητη και ορθολογική καλλιέργεια της γης ως μιας κοινής αιώνιας ιδιοκτησίας, ενός αναπαλλοτρίωτου όρου ύπαρξης και αναπαραγωγής μιας αλυσίδας διαδοχικών ανθρώπινων γενεών» (1978, III: 998). Στην περίπτωση αυτή παρατηρεί ότι «μια ξένη δύναμη και ένας φραγμός τίθενται από την έγγεια ιδιοκτησία, όταν αντιμετωπίζει το κεφάλαιο στην προσπάθειά του να επενδυθεί στη γη. Μια τέτοια δύναμη είναι ο γαιοκτήμονας απέναντι στον κεφαλαιοκράτη». Και στη συνέχεια ο Μαρξ προσθέτει,

Αλλά εξαιτίας αυτού του φραγμού που βάζει η ιδιοκτησία, η αγοραία τιμή πρέπει να ανέβει σε ένα επίπεδο, στο οποίο η γη μπορεί να δίνει ένα περίσσειμα πάνω από την τιμή παραγωγής, δηλαδή να πληρώνει μια πρόσοδο. Όμως, επειδή, σύμφωνα με την υπόθεσή μας η αξία των εμπορευμάτων που παράγονται από το αγροτικό κεφάλαιο είναι μεγαλύτερη από την τιμή παραγωγής τους, η πρόσοδος αυτή αποτελεί ... το πλεόνασμα της αξίας πάνω από την τιμή παραγωγής, ή ένα μέρος του. (...) Στην έκταση που η πρόσοδος πράγματι ισούται με το περίσσειμα της αξίας πάνω από την τιμή παραγωγής, ολόκληρο το μέρος αυτό της υπεραξίας που υπερβαίνει το μέσο κέρδος θα αποσύρεται από αυτή την εξίσωση [του ποσοστού κέρδους] (Μαρξ, 1978, III, 936).

Ο φραγμός όμως αυτός της γαιοκτησίας προς το κεφάλαιο, που επισημαίνεται από τον Μαρξ και αποτελεί τη βάση της γαιοπρόσόδου, μετατρέπεται συνήθως στις σημερινές συν-

θήκες, και ιδιαίτερα στην περίπτωση που η γαιοκτησία συμπίπτει με το κεφάλαιο, σε κίνητρο μάλλον για την εντατική αξιοποίηση και πιθανόν την εξάντληση των φυσικών πόρων από το κεφάλαιο (βλ. Liodakis 1995). Για το λόγο αυτόν, και επειδή η γαιοπρόσδοος σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις ασκεί μια καθοριστική επίδραση στις τιμές των φυσικών πόρων και των αγροτικών προϊόντων, ενώ συνήθως η ίδια καθορίζεται από το επίπεδο των τιμών (βλ. Marx, TSV, II: 316, Μαξ 1978, III: 954-55, Λιοδάκης 1994: 58), αλλά και για ορισμένους πρόσθετους λόγους που θα αναλυθούν διεξοδικότερα στην επόμενη ενότητα, και επειδή ένα μέρος των φυσικών πόρων δεν είναι δυνατόν να εμπορευματοποιηθούν και να γίνουν αντικείμενο αγοραπωλησίας στην αγορά (βλ. και Mises 1935: 98-99, Cottrell & Cockshott 1993), θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι, η ιδιοκτησία, η γαιοπρόσδοος και οι τιμές των φυσικών πόρων δεν αποτελούν επαρκείς μορφές αξίωσης, που θα μπορούσαν μερικά τουλάχιστον να αντανάκλουν τη συμβολή της φύσης στην παραγωγή και ταυτόχρονα να διασφαλίζουν την προστασία της φύσης και του περιβάλλοντος. Ας σημειωθεί εδώ ότι, αντίθετα με τον Ρικάρντο, για τον οποίο οι περιορισμοί στους φυσικούς πόρους εκφράζονται με το σύστημα των τιμών και ανεβάζουν το οριακό κόστος παραγωγής, ο Μαξ έδειξε ότι η σπανιότητα της γης και η ιδιοκτησία της συνεπάγονται απλώς μια διαφορετική κατανομή της υπεραξίας (1978, III: 919, και TSV, II: 43-44), χωρίς να δημιουργούν αναλυτικά προβλήματα σχετικά με τη δημιουργία αξίας, και το ίδιο ισχύει γενικότερα για τους μη ανανεώσιμους φυσικούς πόρους για τους οποίους κάνει λόγο ο von Mises (1935: 114). Το γεγονός δε ότι, η αξία του προϊόντος της πρωτογενούς παραγωγής καθορίζεται σε οριακές (τις λιγότερο ευνοϊκές) φυσικές συνθήκες, όπου η οφειλόμενη γαιοπρόσδοος είναι μηδέν (με πιθανή απόκλιση από την ύπαρξη απόλυτης προσόδου) και η αξιοποίηση των φυσικών πόρων είναι ελεύθερη (βλ. και Cottrell & Cockshott 1993), επιβεβαιώνει το παραπάνω συμπέρασμά μας.

4. Η νέα φάση της περιβαλλοντικά περιοριζόμενης, «βιώσιμης ανάπτυξης» του κεφαλαίου

Η αλματώδης ανάπτυξη του καπιταλισμού, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, που πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά πάνω στη βάση μιας ελεύθερης και ανεξέλεγκτης αξιοποίησης της γης και των φυσικών πόρων, είχε ως συνέπεια τη ραγδαία υποβάθμιση του περιβάλλοντος και την εκτεταμένη καταστροφή της φύσης. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις και όπως επισημαίνεται από αρκετούς ερευνητές (βλ. Παπαδημητρίου 1995, Κεφ. IV), η διαδικασία αυτή οδήγησε σε μια αυξανόμενη συνειδητοποίηση του εντεινόμενου οικολογικού προβλήματος και σε ένα φούντωμα των περιβαλλοντικών, οικολογικών κινήσεων κατά τη δεκαετία του '70, ενώ κατά τη δεκαετία του '80, η προσπάθεια θεωρητικής αντιμετώπισης του ζητήματος οδήγησε σε μια γενικότερη αναγνώριση της ανάγκης βιωσιμότητας του συστήματος και σε μια εκτεταμένη αποδοχή της αντίληψης για μια «βιώσιμη ανάπτυξη». Παράλληλα, και καθώς γίνεται πλέον φανερό ότι η κατασπατάληση και υποβάθμιση των δυνάμεων της φύσης προσεγγίζει κάποια φυσικά ή κοινωνικά όρια, εξελίχθηκε μια εκτεταμένη προσπάθεια για την πρακτική αντιμετώπιση του προβλήματος και

μια οικολογική («πράσινη») ανασυγκρότηση του καπιταλισμού. Πριν προχωρήσουμε όμως σε μια διερεύνηση των προοπτικών ανασυγκρότησης και βιωσιμότητας του καπιταλισμού, είναι ανάγκη να εξετάσουμε γενικότερα τον τρόπο αντιμετώπισης των φυσικών πόρων και του περιβάλλοντος από την κυρίαρχη νεοκλασική προσέγγιση, και ειδικότερα τις προσπάθειες αποτίμησης (valuation) των φυσικών πόρων που επιβλήθηκαν από το εντεινόμενο οικολογικό πρόβλημα και την ανάγκη επιβίωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Κατ' αρχάς θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, στα πλαίσια της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας και της σχετικής υποκειμενιστικής (χρησιμοθηρικής) θεωρίας της αξίας, η αξία ενός προϊόντος ταυτίζεται εννοιολογικά με την τιμή του (βλ. Shemyatenkon 1981: 48-49). Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση των φυσικών πόρων. Σε αντίθεση με την κλασική Πολιτική Οικονομία και τη Μαρξική προσέγγιση ειδικότερα, η νεοκλασική οικονομική θεωρεί την πρόσοδο όχι ως μορφή της αναδιανεμόμενης υπεραξίας, αλλά ως τιμή ή αμοιβή την οποία απολαμβάνει ο «παραγωγικός συντελεστής γη», επειδή η διαθεσιμότητά του είναι περιορισμένη. Οι τιμές όμως αυτές και η πρόσοδος, που καταβάλλεται με αυτή την έννοια για τους φυσικούς πόρους, δεν αποτελούν, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, επαρκή αποτίμηση των φυσικών πόρων, ούτε παραμέτρους που θα μπορούσαν να διασφαλίσουν την προστασία του περιβάλλοντος. Αντίθετα, η προσέγγιση αυτή νομιμοποιεί ιδεολογικά και συγκαλύπτει ουσιαστικά ένα οικονομικό καθεστώς, στα πλαίσια του οποίου συνεχίζεται, έστω με κάποιους περιορισμούς, η ελεύθερη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων. Όπως επισημαίνουν ορισμένοι σύγχρονοι ριζοσπάστες, «ο καπιταλισμός θα πρέπει να θεωρείται ως μια οικονομία μη καταβαλλόμενου κόστους» (Kapp 1971: 231, Foster 1995b: 29). Με την εμφανή σε ορισμένες περιπτώσεις υπερεξάντληση των φυσικών πόρων και την απειλητικά οξυνόμενη οικολογική κρίση, ακόμα και ορισμένοι νεοκλασικοί οικονομολόγοι επισημαίνουν το γεγονός ότι, η μη αφαίρεση της αξίας των φυσικών πόρων από το Καθαρό Εγχώριο Προϊόν συνεπάγεται μια σοβαρή υπερεκτίμησή του (Dasgupta 1990: 61-62), πράγμα που ισοδυναμεί με «ελεύθερο δώρο» από τη φύση και συνεπάγεται τη συνέχιση της υπερεκμετάλλευσής της. Το γεγονός αυτό αναγνωρίζεται επίσης έμμεσα από τους Pearce & Mäler (1991) στην παρατήρησή τους ότι «αν το περιβάλλον έχει σημασία, θα εκφραστεί με την αξίωση [valuation] που λαμβάνει χώρα για τους πόρους χωρίς ουσιαστικά τιμή» (p. 54). Η περίπτωση αυτή, σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, αφορά τους πόρους κοινής ιδιοκτησίας, οι οποίοι χρησιμοποιούνται χωρίς καμιά τιμή. Αλλά εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η χρήση πόρων χωρίς την καταβολή καμιάς τιμής αφορά επίσης όλες τις περιπτώσεις όπου η έγγεια ιδιοκτησία δίνει στον ιδιοκτήτη-παραγωγό το δικαίωμα για ελεύθερη χρήση ή και κατάχρηση των φυσικών πόρων (χωρίς κανένα κόστος). Μόνο στην περίπτωση που ο παραγωγός δεν συμπίπτει με το γαιοκτήμονα, η τιμή αγοράς ή η πρόσοδος συνεπάγεται ένα κόστος που ο παραγωγός θα πρέπει να πληρώσει.

Πρέπει ειδικότερα να σημειωθεί ότι οι προσπάθειες αξίωσης (valuation) του περιβάλλοντος ή της φύσης από τη νεοκλασική θεωρία προσανατολίζονται, ανάλογα με το συγκεκριμένο ζήτημα, σε μια έμμεση μάλλον αξίωση από τα αποτελέσματα ορισμένων δραστηριοτήτων, ή με βάση την ηδονιστική ανταπόκριση των καταναλωτών σε ορισμένες επιλογές, και σε μια τεκμαρτή (contingent) αξίωση με βάση μια ορισμένη διαδικασία δημοσκοπήσης (βλ. Cropper & Oates 1992, Portney 1994, Fisher 1995: Part II). Οι προσπάθειες όμως αυτές κι-

νούνται γενικά σε μια υποκειμενική και φαινομενολογική κατεύθυνση και παρουσιάζουν σοβαρότατα μεθοδολογικά προβλήματα που σχετίζονται με την υποτιθέμενη πληροφόρηση, τον εγγενή ή κοινωνικό χαρακτήρα των προτιμήσεων, τη διαχωριστικότητα των εμπορεύσιμων από τα δημόσια αγαθά και τις ταξικές ή διαχρονικές διανεμητικές συνέπειες της κάθε συγκεκριμένης αξίωσης του περιβάλλοντος (βλ. και Howarth & Norgaard 1992).

Παράλληλα, και όπως σημειώθηκε ήδη, από τη δεκαετία του '70 άρχισε να μπαίνει με έμφαση, από ορισμένους νεοκλασικούς και ιδιαίτερα από συγγραφείς με μια νεο-μαλθουσιανή προσέγγιση, το ζήτημα των «φυσικών ορίων» της ανάπτυξης. Τα όρια όμως αυτά θεωρούνται με έναν απόλυτα νατουραλιστικό και συντηρητικό τρόπο, και εντελώς ανιστορικά. Η αντίληψη αυτή, συνδυαζόμενη με μια νατουραλιστική αντίληψη των αναγκών και των «ανθρώπινων δικαιωμάτων», και με έναν ιδεολογικό νατουραλισμό σε ορισμένους τομείς όπως είναι το περιβάλλον και τα τρόφιμα (Goodman & Redclift 1991: 250), αποσκοπεί στην αποτροπή μιας κοινωνικής κριτικής του καπιταλισμού και στη διασφάλιση της απόσκοπτης αξιοποίησης του κεφαλαίου. Ταυτόχρονα, και σε συνάρτηση με την έννοια αυτή των «φυσικών ορίων», αναπτύσσεται η αντίληψη της «βιώσιμης ανάπτυξης», ως ενός ποσοτικού σε μεγάλο βαθμό συμβιβασμού ανάμεσα στην ανάπτυξη (μεγέθυνση) και τους φυσικούς περιορισμούς. Ο μηχανισμός της αγοράς έχει σε τέτοιο βαθμό διαποτίσει τον κοινωνικό ιστό, από πολιτισμική και ιδεολογική άποψη (Foster 1995b), ώστε να γίνονται προσπάθειες για την αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού προβλήματος με την ίδια τη χρήση ή και την επέκταση του μηχανισμού της αγοράς, ενώ αρκετοί νεοκλασικοί συγγραφείς θεωρούν γι' αυτό αναγκαία την παραπέρα ιδιωτικοποίηση των φυσικών πόρων (βλ. π.χ. Chichilnisky 1994). Στους υποστηρικτές της «βιώσιμης ανάπτυξης» περιλαμβάνονται βεβαίως τόσο ακαδημαϊκοί και θεωρητικοί άνθρωποι, όσο και επιχειρηματικοί φορείς, οι οποίοι συνήθως θεωρούν, όχι την αγορά αλλά τις κυβερνητικές παρεμβάσεις και ρυθμίσεις ως υπεύθυνες για το πρόβλημα του περιβάλλοντος, ενώ το τελευταίο θεωρείται ότι έχει αξία μόνο ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη του κεφαλαίου. Ένας από τους υποστηρικτές της «βιώσιμης ανάπτυξης», με σημαντική επιρροή, ο δισεκατομμυριούχος Ελβετός βιομήχανος Stephen Schmidheiny, πρόεδρος του Επιχειρηματικού Συμβουλίου για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη, επισημαίνει τα εξής σχετικά:

Η χρήση, εκμετάλλευση, και υποβάθμιση της φύσης δεν έχει εκπέμψει τα σήματα σπανιότητας [δηλαδή, κατάλληλες τιμές για τους φυσικούς πόρους] επειδή εκείνοι οι οποίοι «κατέχουν» τη φύση και τις υπηρεσίες της —η κοινωνία, που εκφράζει τις επιθυμίες και τις προθέσεις της μέσω της κυβέρνησης— έχουν την τάση να διαθέτουν τους περιβαλλοντικούς πόρους και υπηρεσίες χωρίς κόστος! (Schmidheiny 1992: 14-19)

Ο ίδιος θέτει ως προϋποθέσεις για μια βιώσιμη ανάπτυξη την παραπέρα απελευθέρωση της αγοράς, την εσωτερίκευση των εξωτερικών αντι-οικονομιών, τον ποιοτικό έλεγχο και διαχείριση, την παραπέρα απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου, την ανταγωνιστική αυτορύθμιση των επιχειρήσεων και τον περιορισμό της κυβέρνησης σε έναν ελάχιστο συντονιστικό ρόλο (βλ. και Foster 1995b). Η εκδοχή αυτή της βιώσιμης ανάπτυξης συνεπάγεται την ιδιωτικοποίηση των κοινών πόρων και μια απόδοση χρηματικών αξιών στους φυσικούς πόρους που προγενέστερα θεωρούνταν χωρίς αξία, μια διαδικασία δηλαδή που συχνά χα-

ρακτηρίζεται «κοστολόγηση της γης». Όπως όμως παρατηρεί ο D. Harvey (1993), «αυτός ο τρόπος απόδοσης νομισματικών αξιών τείνει να καταρρεύσει... όταν θεωρήσουμε ότι το περιβάλλον συντίθεται οργανικά, ως οικοσύστημα, ή διαλεκτικά μάλλον παρά ως Καρτεσιανή μηχανή με αντικαταστάσιμα μέρη». Το σοβαρότερο όμως πρόβλημα, που αφορά όπως θα δούμε παρακάτω την άμεση ιδιοκτησιακή σχέση κεφαλαίου-φύσης, παραμένει.

Στη γενικότερη προσπάθεια πρακτικής απάντησης από το κεφάλαιο στην εντεινόμενη οικολογική κρίση εντάσσονται προσπάθειες όπως η εκτεταμένη ανακύκλωση, η εξοικονόμηση φυσικών πόρων, η ανάπτυξη νέων υλικών και αντιρυπαντικής τεχνολογίας, και η συνολική ανασυγκρότηση στην κατεύθυνση ανάπτυξης ενός «πράσινου καπιταλισμού» (βλ. και Ναξάκης 1993). Θα μπορούσε επίσης εδώ να αναφερθεί πλήθος παραδειγμάτων που αφορούν την ανάπτυξη, κατά κύριο λόγο από το κράτος, ενός δομημένου περιβάλλοντος και μιας υποδομής για την επένδυση του κεφαλαίου, ή άλλες κρατικές ρυθμίσεις που αφορούν τη χρήση φυσικών πόρων, την προστασία απειλούμενων με εξαφάνιση ειδών, κ.λπ. Στα πλαίσια αυτής της ανασυγκρότησης γίνεται προσπάθεια ανάπτυξης και εφαρμογής κανόνων όπως «ο ρυπαίνων πληρώνει», και ενσωμάτωσης μιας κάποιας «οικο-ρυθμίσσης», η οποία συνίσταται κυρίως στην προσπάθεια διαμόρφωσης «οικολογικά προσαρμοσμένων τιμών» στην αγορά (Martinez-Alier 1995). Οι κανόνες όμως αυτοί και οι σχετικές ρυθμίσεις αποδεικνύονται συνήθως αναποτελεσματικοί. Είναι αρκετοί όμως εκείνοι που πιστεύουν ότι η ανασυγκρότηση αυτή του καπιταλισμού και μια κατάλληλη στρατηγική περιβαλλοντικής διαχείρισης μπορούν να διασφαλίσουν, έστω και με κάποιο κόστος, τη βιωσιμότητα του συστήματος (βλ. Goodman & Redclift 1991: 254). Και αναμφίβολα, η οικολογική αυτή και η γενικότερη ανασυγκρότηση του καπιταλισμού μπορούν να αμβλύνουν ή να μεταθέσουν την κρίση, διασφαλίζοντας για ένα χρονικό διάστημα την αναπαραγωγή του συστήματος. Το ερώτημα όμως που γεννάται είναι: μακροπρόθεσμα είναι βιώσιμος ο καπιταλισμός; (βλ. και M. O'Connor 1994).

Πριν επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, θα επαναλάβουμε ότι η αστική αντίληψη των «φυσικών ορίων» έχει υποστεί μια εκτεταμένη κριτική από Μαρξιστική σκοπιά, η οποία επισημαίνει κυρίως το ιστορικό (και συχνά προσωρινό) χαρακτήρα αυτών των ορίων, καθώς και τον κοινωνικό ή τεχνολογικό καθορισμό οικονομικών αναγκών και φυσικών ορίων (βλ. Matthaei 1984, Βλάχου 1990, Perelman 1993, Vlachou 1994, Luke 1994). Η αντίληψη της «βιώσιμης ανάπτυξης» έχει επίσης υποστεί μια σημαντική κριτική, που εστιάζεται στην ασάφεια αυτού του ίδιου του όρου, και στο γεγονός ότι η «βιώσιμη ανάπτυξη», στην κυρίαρχη εκδοχή της, δεν αποσκοπεί στη βιωσιμότητα ή την προστασία του οικοσυστήματος, αλλά στη βιωσιμότητα του ίδιου του κεφαλαίου, σε βάρος μάλιστα της μεγάλης κοινωνικής πλειοψηφίας (βλ. Esteva 1991, Lélé 1991). Από Μαρξιστική άποψη, γίνεται επίσης σήμερα λόγος για τη δεύτερη αντίθεση του καπιταλισμού, αυτή ανάμεσα στο κεφάλαιο και τη φύση, η οποία υποστηρίζεται ότι αποκτά μια αυξανόμενη σημασία σε σχέση με την πρώτη αντίθεση του καπιταλισμού (μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας), ενώ η δυνατότητα μιας βιώσιμης καπιταλιστικής ανάπτυξης αμφισβητείται (βλ. J. O'Connor 1988, 1994, Benton 1989: 83-84, Deléage 1994, Foster 1995b).

Στην τελευταία φάση του καπιταλισμού, που χαρακτηρίσαμε ως φάση της περιβαλλοντικά περιοριζόμενης συσσώρευσης του κεφαλαίου, η προσπάθεια οικολογικής ανασυγκρό-

τησης συνεπάγεται μια ορισμένη τροποποίηση του νόμου της αξίας και όχι μια ποιοτική μετατροπή ή ριζική ανατροπή του ίδιου του νόμου. Η τροποποίηση αυτή προκύπτει ειδικότερα από την αυξανόμενη διεθνοποίηση της παραγωγής, τις αλλαγές της κρατικής ρύθμισης και τη μερική έστω προσπάθεια «κοστολόγησης της φύσης», τις αυξανόμενες εξωτερικές αντι-οικονομίες και την οικονομική αναδιάρθρωση στην κατεύθυνση ενσωμάτωσης αυτών των αντι-οικονομιών, καθώς και από τη συνεχιζόμενη συγκέντρωση του κεφαλαίου, που συνεπάγεται μια μεγαλύτερη απόκλιση των τιμών από τις αξίες των προϊόντων σε κλάδους με έντονο μονοπωλιακό χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, η τροποποίηση αυτή αφορά το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο λειτουργεί (εφαρμόζεται) ο νόμος της αξίας στις σημερινές συνθήκες.

Στην προσπάθεια οικολογικής ανασυγκρότησης του κεφαλαίου και διασφάλισης βιωσιμότητας, θα μπορούσε κανείς να διακρίνει στοιχεία ρεαλισμού, τα οποία σε έναν περιορισμένο βέβαια βαθμό υπερβαίνουν τη στενά ταξική θεώρηση της πραγματικότητας, και ως τέτοια αποτελούν μάλλον στοιχεία που παραπέμπουν σε έναν ιστορικά επόμενο τρόπο παραγωγής. Τα στοιχεία όμως αυτά δεν θα μπορούσαν να διασφαλίσουν μια πλήρη αναγνώριση της σημασίας του περιβάλλοντος και της φύσης, και μια πραγματική συμφιλίωση του ανθρώπου με τη φύση, αλλά ούτε και τη βιωσιμότητα του ίδιου του καπιταλισμού.

Στο βαθμό που οι φυσικοί πόροι εξακολουθούν να θεωρούνται «δώρο της φύσης», ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας του καπιταλισμού θα οδηγήσει σε μια διαρκή τάση αύξησης του σταθερού κεφαλαίου, ως αποκρυστάλλωσης αλλοτριωμένης εργασίας και φυσικών πόρων μέσω της εργασιακής διαδικασίας, και κατά συνέπεια σε μια άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Η τάση αυτή, η οποία εξυπηρετεί επίσης τις ανάγκες του κεφαλαίου για αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και πειθάρχησης της στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας, θα δημιουργήσει κατά πάσα πιθανότητα μια κρισιογενετική πίεση μέσω της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους. Η πίεση αυτή θα τείνει σε μια αυξανόμενη εξωτερίκευση του κόστους παραγωγής (αντι-οικονομίες) και σε συνδυασμό με την υπερμετάλλευση των φυσικών πόρων θα οδηγήσει σε καταστροφικές συνέπειες για το περιβάλλον. Οι ποσοτικές μεταβολές θα μετατρέπονται διαρκώς σε ποιοτικές αλλαγές και υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Από την άλλη μεριά, οι ποιοτικές αλλαγές που προκύπτουν από την ουσιαστική υπαγωγή και την κεφαλαιοποίηση της φύσης (βλ. M. O'Connor 1993, 1994), την αυξανόμενη κοινωνικοποίηση (αλληλεξάρτηση) της παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο και την ανταγωνιστική κούρσα για αύξηση της σχετικής υπεραξίας, θα καθιστούν αναγκαίες περαιτέρω ποσοτικές αλλαγές, με τη μορφή του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, ενισχύοντας έτσι την παραπάνω τάση. Η κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου, που προκύπτει μέσα σε τέτοιες συνθήκες, θα οδηγήσει, όπως η κρίση που ξέσπασε από τα μέσα της δεκαετίας του '70, σε μια σοβαρή υποβάθμιση του περιβάλλοντος, ακολουθώντας τη διαλεκτική διαδικασία από το μέρος στο όλο, που δεν είναι άλλο από την παγκόσμια οικονομία και το πλανητικό οικοσύστημα. Η όποια οικολογική ανασυγκρότηση του καπιταλισμού μπορεί προσωρινά να αμβλύνει ή να μεταθέσει το πρόβλημα, αλλά δεν μπορεί να ανατρέψει τη βασική αυτή τάση μέσα στα ιστορικά όρια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Ταυτόχρονα θα πρέπει να τονιστεί ότι η οποιαδήποτε προσπάθεια εσωτερίκευσης του

κόστους παραγωγής ή οικολογικής ανασυγκρότησης αφορά κατά βάση την αναδιάρθρωση των σχέσεων ιδιοκτησίας, μέσω της αγοράς, και μια γενικότερη ίσως διαφοροποίηση των συνθηκών της αγοράς και του ανταγωνισμού μεταξύ των επιμέρους κεφαλαίων. Αφορά ίσως μια διαφοροποίηση και έναν εξορθολογισμό των συνθηκών και όρων συσσώρευσης, χωρίς να θίγεται ουσιαστικά η άμεση ιδιοκτησιακή σχέση του κεφαλαίου γενικά με τη φύση. Η ιδιοκτησία αντικειμένων της φύσης, όπως επισημαίνει ο Μαρξ (TSV, II: 42, 152), δεν αποτελεί λειτουργικά αναγκαίο συστατικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αποτελεί όμως προϋπόθεσή του, καθώς στερεί από την εργατική δύναμη τα μέσα (παραγωγής) επιβίωσής της, ενώ παρέχοντας ένα μονοπωλιακό δικαίωμα εκμετάλλευσης αυτών των στοιχείων δίνει τη δυνατότητα στον ιδιοκτήτη τους να διεκδικήσει (με τη μορφή της προσόδου) μέρος της συνολικής υπεραξίας που παράγεται από το κεφάλαιο. Αν το ίδιο το κεφάλαιο είναι και ιδιοκτήτης των στοιχείων αυτών της φύσης καρπώνεται ολόκληρη την υπεραξία. Ανεξάρτητα, επομένως, από οποιαδήποτε αναδιάρθρωση του κεφαλαίου και των σχέσεων ιδιοκτησίας, ή οποιαδήποτε περιορισμένη προσπάθεια αξίωσης της φύσης, εφόσον διατηρείται η ιδιοκτησιακή σχέση του κεφαλαίου γενικά πάνω στη φύση, δεν είναι δυνατόν να αποτραπεί η καταλήστευση της φύσης από το κεφάλαιο και η καταστροφή του περιβάλλοντος. Δεν είναι δυνατόν, δηλαδή, να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα του καπιταλισμού και, μέσα στα όριά του, μια πραγματική συμφιλίωση του ανθρώπου με τη φύση. Αντίθετα, η προωθούμενη σήμερα παραπέρα εμπορευματοποίηση της φύσης και ιδιωτικοποίηση των φυσικών πόρων (βλ. Dasgupta 1990, Chichilnisky 1994), θα οδηγήσει μάλλον σε μια επιδείνωση του προβλήματος (βλ. και Liodakis 1995).

Μια τέτοια συμφιλίωση μπορεί να διασφαλιστεί μόνο στα πλαίσια του κομμουνισμού, που προκύπτει ως αναγκαιότητα από τις εσωτερικές αντιθέσεις του καπιταλισμού και την όξυνση της παράγωγης αντίθεσης με τη φύση (βλ. και Λιοδάκης 1996).

5. Ο οικονομικός λογισμός και η ιστορικά ανώτερη σχέση ανθρώπου-φύσης στον κομμουνισμό

Όπως γίνεται αντιληπτό από το συνολικό έργο των κλασικών του Μαρξισμού, τις αναλύσεις σύγχρονων Μαρξιστών, αλλά και από την ίδια την πραγματικότητα, ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα το οποίο αναπτύσσει τις δυνατότητες παραγωγής ενός όγκου κοινωνικών αξιών-χρήσης για την ικανοποίηση των αναγκών όλου του πληθυσμού, αλλά λόγω του ταξικού του χαρακτήρα αποτυγχάνει να πραγματοποιήσει αυτές τις δυνατότητες (βλ. και Smith 1984: 63, 153). Επιπλέον, ενώ δημιουργεί με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ιδιαίτερα στην τελευταία του φάση, τη δυνατότητα μιας ενότητας του ανθρώπου με τη φύση, όχι μόνο δεν πραγματοποιεί αυτή τη δυνατότητα, αλλά οδηγεί σε μια εκτεταμένη καταστροφή της φύσης. Στην αλλοτρίωση, εκμετάλλευση και καταπίεση της εργατικής δύναμης έρχεται να προστεθεί η αλλοτρίωση του ανθρώπου από το φυσικό του περιβάλλον και η δραματική υποβάθμιση του τελευταίου. Έτσι, ο καπιταλισμός δημιουργεί, από τη μια τους νεκροθάφτες για την ανατροπή του, και από την άλλη τις υλικές προϋποθέσεις για την υπέρβασή του στην κατεύθυνση του κομμουνισμού. Τελικά, μόνο στα πλαι-

σια του κομμουνισμού καθίσταται δυνατή η λύση της αντίθεσης ανθρώπου-φύσης και η πραγματοποίησή της ενότητάς τους.

Χωρίς να απολυτοποιεί ή να ασπάζεται άκριτα τη βιομηχανική ανάπτυξη της παραγωγής, την τεχνολογία και τις παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύσσονται με τον καπιταλισμό, ο Μαρξ, συνεπής με τη διαλεκτική-υλιστική του μέθοδο, θεμελίωσε την απελευθερωτική προοπτική του κομμουνισμού στη συσσωρευμένη ανάπτυξη της επιστήμης, της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων από τον καπιταλισμό, και ειδικότερα στην ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Η απελευθέρωση της εργατικής δύναμης και η άρση της αλλοτρίωσης της εργασίας, σε συνδυασμό με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και τη συνακόλουθη απελευθέρωση της φύσης, θα συντελέσει στην απελευθέρωση και παραπέρα ολόπλευρη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στα πλαίσια του κομμουνισμού. Από τη σκοπιά του ανώτερου αυτού τρόπου παραγωγής, «η ατομική ιδιοκτησία ξεχωριστών ατόμων στη γήινη σφαίρα θα φαντάζει τόσο ανόητη, όσο η ιδιοκτησία ενός ανθρώπου πάνω σ' έναν άλλο» (Μαρξ, 1978, III: 954).

Στα πλαίσια του κομμουνισμού, και ιδιαίτερα στα πρώτα του στάδια, εξακολουθεί σύμφωνα με τον Μαρξ να ισχύει «το βασίλειο της ανάγκης», με την έννοια ότι ο άνθρωπος εξακολουθεί να υπόκειται σε ορισμένες φυσικές και κοινωνικές αναγκαιότητες, όπως είναι η σκόπιμη και κοπιαστική εργασία, ο συντονισμός μεταξύ κοινωνικών αναγκών και παραγωγικών δυνάμεων, και η σχετική ρύθμιση του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας (1978, III: 1046). Με αυτή την έννοια, η οικονομία μετατρέπεται σε μια οικονομία (εργάσιμου) χρόνου. Με την κατάργηση όμως της εμπορευματικής παραγωγής και του αυθόρμητου ρυθμιστικού ρόλου της αγοράς, η κατανομή της εργασίας και η διανομή του προϊόντος συντελείται πάνω στη βάση διαφανών κοινωνικών σχέσεων και ενός συνειδητού και ορθολογικού κοινωνικού σχεδιασμού. Με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη φύση καθώς και τη γενικότερη ριζική αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων, αλλάζει επίσης ουσιαστικά ο υλικός «μεταβολισμός» ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, και υπόκειται πλέον σε ένα ριζικά διαφορετικό καθολικό ορθολογισμό. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η εργασιακή μονάδα μπορεί να έχει μια κεντρική σημασία στο συνολικό οικονομικό λογισμό (βλ. Engels 1972: 337-38, Bettelheim 1975: ch. 1, Cottrell & Cockshott 1993), αλλά θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι εκείνο το οποίο στην προκειμένη περίπτωση ελαχιστοποιείται είναι η συγκεκριμένη και όχι κάποια «αφηρημένη» εργασία, ως η πεμπτουσία της αξίας. Εδώ θα πρέπει επιπλέον να σημειώσουμε ότι, με τη διαμόρφωση και εφαρμογή ορισμένων αλγορίθμων, θα είναι δυνατόν να προσδιορίζεται δημοκρατικά η σκόπιμη και κατάλληλη χρήση των φυσικών πόρων, οι οποίοι εισάγονται πλέον άμεσα στον οικονομικό λογισμό της κοινωνίας και όχι έμμεσα μέσω του αναγκαίου χρόνου εργασίας. Έτσι, χωρίς να είναι δυνατόν αλλά ούτε και αναγκαίο να αναχθούν οι διάφορες κατηγορίες φυσικών πόρων και συγκεκριμένης εργασίας σε έναν κοινό παρονομαστή, θα είναι δυνατή η διασφάλιση μιας άριστης και οικολογικά συμβατής χρήσης των φυσικών πόρων.

Ο πραγματικός κοινωνικός πλούτος και η διεύρυνσή του δεν θα εξαρτώνται πλέον, όπως στον καπιταλισμό, από το μέγεθος της υπερεργασίας, αλλά από την πραγματικότητα της εργασίας και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εργασίας, των κοινωνικών σχέσεων και της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση. Σε διαλεκτική σχέση με το «βασίλειο της ανάγκης»,

θα αναπτύσσεται και θα διευρύνεται σταθερά το «βασιλείο της ελευθερίας». Όπως επισημαίνει ο Μαρξ,

Το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από ανάγκη και από εξωτερική σκοπιμότητα. (...) Η ελευθερία στον τομέα αυτό μπορεί να συνίσταται μόνο στο ότι ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί θα ρυθμίζουν ορθολογικά αυτή τους την ανταλλαγή της ύλης με τη φύση, θα την υποτάσσουν στον κοινό έλεγχο από μέρους τους, αντί να κυριαρχούνται από αυτή σαν από μια τυφλή δύναμη, όταν θα την πραγματοποιούν με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη δυνάμεων και κάτω από όρους αντάξιους και ταιριαστούς προς την ανθρώπινη φύση τους. Ωστόσο αυτό παραμένει πάντα ένα βασίλειο της ανάγκης. Πέρα από αυτό αρχίζει η ανάπτυξη εκείνη της ανθρώπινης δραστηριότητας που είναι αυτοσκοπός, το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας, το οποίο όμως μπορεί να ακμάσει μόνο πάνω στη βάση εκείνου του βασιλείου της ανάγκης. Η συντόμηση της εργάσιμης ημέρας είναι η βασική του προϋπόθεση (1978, III: 1007).

Εδώ θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τρία βασικά στοιχεία του «βασιλείου της ελευθερίας»: (α) την αύξηση του ελεύθερου χρόνου, (β) το ριζικά διαφοροποιημένο, ευχάριστο και δημιουργικό χαρακτήρα της εργασίας και (γ) την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, της επιστήμης και της τεχνολογίας, που συνεπάγονται μια βαθύτερη γνώση των νομοτελειών της φύσης και επιτρέπουν την επίτευξη σκόπιμων αποτελεσμάτων και την ανάπτυξη μιας ισόρροπης και συνεργατικής σχέσης με τη φύση.

Αξίζει επίσης να παραθέσουμε μια φανταστική προέκταση που κάνει ο Μαρξ, με βάση την καπιταλιστική εκβιομηχάνιση, τη ραγδαία ανάπτυξη της παραγωγικότητας και τη σταδιακή απόσυρση της ζωντανής εργασίας από την παραγωγική διαδικασία. Αναφερόμενος κατ' ουσίαν στις συνθήκες του κομμουνισμού, ο Μαρξ σημειώνει:

Η εργασία δεν φαίνεται πλέον να περιλαμβάνεται τόσο πολύ στην παραγωγική διαδικασία. Ο άνθρωπος μάλλον έρχεται να σχετιστεί ως επιστάτης και ρυθμιστής με την ίδια την παραγωγική διαδικασία. (...) Ο εργάτης δεν παρεμβάλλει πλέον ένα μετασχηματισμένο φυσικό πράγμα ως ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στο αντικείμενο και τον εαυτό του. Παρεμβάλλει μάλλον τη διαδικασία της φύσης, που έχει μετατραπεί σε μια βιομηχανική διαδικασία, ως μέσον ανάμεσα στον ίδιο και την ανόργανη φύση, την οποία κατακτά [mastering it]. Στέκεται παραπλεύρως στην παραγωγική διαδικασία αντί να είναι ο κύριος ενεργητικός της συντελεστής. Στο μετασχηματισμό αυτό, δεν είναι ούτε η άμεση ανθρώπινη εργασία που ο ίδιος εκτελεί, ούτε η διάρκεια του χρόνου κατά τον οποίο εργάζεται, αλλά μάλλον η αξιοποίηση της γενικής παραγωγικής του δύναμης, της κατανόησης και κυριαρχίας [mastery] του πάνω στη φύση εξαιτίας της παρουσίας του ως κοινωνικού συνόλου... η ανάπτυξη του κοινωνικού απόμου που φαίνεται ως ακρογωνιαίος λίθος της παραγωγής και του πλούτου. (...) Από τη στιγμή που η εργασία στην άμεση μορφή παύει να είναι η μεγάλη πηγή του πλούτου, η εργασία παύει και πρέπει να παύει να αποτελεί το μέτρο του, και κατά συνέπεια η ανταλλακτική αξία [πρέπει να πάψει να είναι το μέτρο] της αξίας-χρήσης. (...) Έτσι, η παραγωγή που στηρίζεται στην ανταλλακτική αξία καταρρέει, και η άμεση, υλική διαδικασία της παραγωγής απαλλάσσεται από τη μορφή της ένδειας και της αντίθεσης (Marx, 1973: 705).

Από την παράθεση αυτή και τα όσα επισημάνθηκαν παραπάνω, γίνεται πλέον σαφές ότι στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής δεν υπάρχουν οι προϋποθέσεις ώστε η εργασία να

παίρνει αναγκαία τη μορφή της «αφρημένης εργασίας» ως αξία. Αφού λοιπόν η αξία, με τη συγκεκριμένη της έννοια, δεν έχει νόημα στον κομμουνισμό, παύει επίσης να ισχύει και ο νόμος της αξίας (βλ. και Weeks 1981: 84-85). Η παραγωγή στοχεύει στην αξία-χρήσης και όχι πλέον στην ανταλλακτική αξία, ενώ ο οικονομικός λογισμός του συστήματος αφορά την κατανομή και την ελαχιστοποίηση της αναγκαίας συγκεκριμένης εργασίας και των διαθέσιμων φυσικών πόρων.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κατάργηση του νόμου της αξίας προκύπτει κυρίως ως συνέπεια: (i) της κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, (ii) της ανώτερης σχέσης ανθρώπου-φύσης, που επιτρέπει την υπέρβαση της αλλοτρίωσης της φύσης και μια άμεση και ορθολογική εισαγωγή των φυσικών πόρων στο νέο οικονομικό λογισμό της κοινωνίας, (iii) της συνειδητής και σχεδιασμένης ρύθμισης της παραγωγής και (iv) της δραστηκής μείωσης του εργασιμου χρόνου και της σημαντικής απόσυρσης της άμεσης εργασίας από την παραγωγική διαδικασία.

Στα πλαίσια ενός ριζικά διαφορετικού, σε σχέση με τον καπιταλισμό, και καθολικού κοινωνικού ορθολογισμού, δημιουργούνται πλέον οι προϋποθέσεις για την πραγματική επανασυμφιλίωση του ανθρώπου με τη φύση, σε ένα ανώτερο επίπεδο, και γίνεται δυνατή η αρμονική συνύπαρξη και ανάπτυξη ανθρώπου και φύσης. Στα πλαίσια μιας τέτοιας κοινωνίας, που έχει υπερβεί τις συμπληγάδες της σπανιότητας και της ένδειας, ο άνθρωπος θα μπορούσε πράγματι να λειτουργήσει, όχι εγωιστικά και καταστροφικά απέναντι στη φύση, αλλά με μια διευρυμένη ενόραση και ευθύνη απέναντι στο φυσικό του περιβάλλον (βλ. και Lee 1980). Με αυτή την έννοια, θα μπορούσε κανείς να φανταστεί μια διαλεκτική ιστορική κίνηση από την ενότητα ανθρώπου-φύσης στην πρωτόγονη κοινωνία, σε μια αλλοτρίωση ανθρώπου-φύσης στις ταξικές κοινωνίες και ιδιαίτερα στον καπιταλισμό, και τελικά σε μια ανώτερη ενότητα ανθρώπου-φύσης στον κομμουνισμό.

Η αλλαγή, όμως, της ιστορικά συγκεκριμένης σχέσης ανθρώπου-φύσης δεν μπορεί να στηριχτεί απλώς σε μια επανεκτίμηση της συμπεριφοράς και σε μια άμεση αλλαγή αυτής της σχέσης, όπως υποστηρίζουν αρκετοί περιβαλλοντολόγοι, αλλά προϋποθέτει, όπως έγινε σαφές και από τα παραπάνω, την αλλαγή της ίδιας της διάθρωσης των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Από αυτή την άποψη, η μετατροπή της σχέσης ανθρώπου-φύσης αποκτά έναν πολιτικό χαρακτήρα (άνθρωπος-κοινωνία-φύση). Αν οι Μαξ και Ένγκελς με τη διαλεκτική υλιστική τους μέθοδο υπερέβησαν τη διχοτομική αντίληψη υποκειμένου/αντικειμένου, εκείνο που απομένει σ' εμάς είναι να υπερβούμε αυτή τη διχοτόμηση από ιστορική και κοινωνικο-πολιτική άποψη.

6. Συμπεράσματα

Αν η ερμηνεία μας για τη Μαξική εργασιακή θεωρία της αξίας είναι ορθή, γίνεται σαφές ότι μια οικολογική αναθεώρηση ή διόρθωση της θεωρίας αυτής, σε αντίθεση με ό,τι συχνά υποστηρίζεται, δεν είναι αναγκαία, μέσα στα ιστορικά της τουλάχιστον πλαίσια. Όπως δείξαμε, το πρόβλημα δεν είναι η Μαξιστική προσέγγιση της θεωρίας της αξίας και της σχέσης ανθρώπου-φύσης, αλλά ο ίδιος ο χαρακτήρας του καπιταλισμού, ο οποίος, από τη

μια μεριά, θεωρώντας τις δυνάμεις της φύσης ως «δώρο προς το κεφάλαιο», οδηγεί στην καταλήστευση των φυσικών πόρων και στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος, ενώ η αξία, από την άλλη, ως η ιστορικά ειδική και κυρίαρχη έκφραση του οικονομικού λογισμού στον καπιταλισμό, καθορίζεται αντικειμενικά από την ποσότητα της αναγκαίας «αφηρημένης» εργασίας, παραβλέποντας την ουσιαστική συμβολή της φύσης στην παραγωγή. Αν, κατ' αντιστοιχία, ο νόμος της αξίας αφορά ειδικά και συγκεκριμένα τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η αποκατάσταση μιας αρμονικής σχέσης και ενότητας ανθρώπου-φύσης προϋποθέτει την κατάργηση του ίδιου του νόμου της αξίας και των κοινωνικών σχέσεων πάνω στις οποίες στηρίζεται η ισχύς και λειτουργία του. Αν η ατομική ιδιοκτησία, ειδικότερα, συνεπάγεται το πρώτο βήμα στην αλλοτρίωση του ανθρώπου από τη φύση (άρνηση της ενότητάς τους), και ο νόμος της αξίας στον καπιταλισμό, ως ένας τυφλός φυσικός νόμος που λειτουργεί πίσω από τις πλάτες των άμεσων παραγωγών, συνεπάγεται την αλλοτρίωση, ρύθμιση και κατανομή της εργασίας τους, και ένα δεύτερο υψηλότερο βήμα αλλοτρίωσης από τη φύση, αν όλ' αυτά ισχύουν, η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και του νόμου της αξίας στον κομμουνισμό (άρνηση της άρνησης) συνεπάγεται μια διαλεκτική επανασυμφιλίωση του ανθρώπου με τη φύση σε ένα ανώτερο επίπεδο.

Αν και υποστηρίξαμε ότι η θεωρία και η κοσμοαντίληψη του Μαρξισμού είναι γενικά απόλυτα συμβατές με μια οικολογική θεώρηση της παραγωγικής δραστηριότητας και της σχέσης ανθρώπου-φύσης, η συσσωρευμένη μέχρι σήμερα εμπειρία οδηγεί εύλογα στο συμπέρασμα ότι «εάν υπάρχει κάποια διαφορά μεταξύ της σκέψης του Μαρξ και του σημερινού ριζοσπαστικού οικολογικού χώρου, αυτή βρίσκεται στο ότι τώρα γνωρίζουμε ότι η πλανητική οικολογική καταστροφή θα διαδραματίσει έναν κεντρικό ρόλο στο τέλος του καπιταλισμού» (Foster 1995a). Θα πρέπει όμως ταυτόχρονα να σημειώσουμε ότι η σκέψη του Μαρξ και ο σύγχρονος Μαρξισμός δεν μπορεί να συμβιβαστεί με τον ατομικισμό και το νατουραλισμό ορισμένων έντονα αντι-Μαρξιστικών συνιστωσών του οικολογικού κινήματος, οι οποίες δεν αρνούνται απλώς τον καπιταλιστικό ορθολογισμό και νεωτερισμό, αλλά κάθε ορθολογισμό και νεωτερισμό, καταλήγοντας έτσι σε έναν ανορθολογισμό και σε μια αμφισβήτηση ουσιαστικά ολόκληρου του ανθρώπινου πολιτισμού. Οι εκπρόσωποι ορισμένων τέτοιων τάσεων φαίνεται να ενδιαφέρονται διακαώς για τα δικαιώματα και τις τύχες κάθε ζώοντος οργανισμού, αλλά δεν ενδιαφέρονται αρκετά για την εκμετάλλευση και την τύχη της πλειοψηφίας... των ανθρώπων! Πρόκειται φαινομενικά για μια άκρως ριζοσπαστική τάση, η οποία στην πραγματικότητα είναι συντηρητική, ευνοϊκή για το υπάρχον κοινωνικό status-quo. Ας σημειωθεί επίσης ότι η καταστροφή του περιβάλλοντος και της φύσης έχει συχνά αποδοθεί, στα πλαίσια του σύγχρονου περιβαλλοντισμού, στο χαρακτήρα της τεχνολογίας και των κυρίαρχων ηθικών αξιών, ενώ για την αντιμετώπιση του προβλήματος γίνεται λόγος για μια εναλλακτική (οικολογική) τεχνολογία και μια νέα οικολογική ηθική. Η προσέγγιση όμως αυτή συλλαμβάνει μέρος μόνο της αλήθειας, και μόνο την επιφάνεια των φαινομένων, ενώ στην πραγματικότητα, ούτε η τεχνολογία ούτε η ηθική μπορούν να θεωρηθούν ανεξάρτητα από τις κυρίαρχες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Η ριζική αλλαγή τους, και γενικότερα η αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης, προϋποθέτουν την ανατροπή και υπέρβαση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Από την άλλη μεριά, αν η μέχρι σήμερα καταστροφική εμπειρία, σε σχέση με το περι-

βάλλον, πρέπει να ασκήσει κάποια επίδραση και να οδηγήσει σε κάποια ανάπτυξη της Μαρξιστικής θεωρίας, αυτή θα πρέπει μάλλον να είναι στην κατεύθυνση μιας ειδικότερης, ποιοτικής και ταξικής ανάλυσης των παραγωγικών δυνάμεων, της επιστήμης και της τεχνολογίας. Όπως έχει δείξει η συσσωρευμένη εμπειρία, ο χαρακτήρας αυτών των παραγόντων δεν είναι κατ' ανάγκην απελευθερωτικός, και η ποσοτική τους απλώς ανάπτυξη δεν θα οδηγήσει αυτόματα στο κομμουνιστικό «βασίλειο της ελευθερίας». Απαιτείται συγκεκριμένη και συνειδητή πάλη για τον αναπροσανατολισμό τους, ήδη στα σημερινά καπιταλιστικά πλαίσια, με στόχο την αντιμετώπιση των κοινωνικών αναγκών και την προστασία του περιβάλλοντος, πάνω σε μια λογική που θα τείνει να υπερβεί το στενό ταξικό ορθολογισμό της καπιταλιστικής παραγωγής. Υπάρχει, επομένως, ένα τεράστιο πεδίο εδώ για τη συνεργασία, την αλληλεπίδραση και τον κοινό αγώνα ανάμεσα στο Μαρξισμό και το οικολογικό κίνημα (βλ. και M. O'Connor 1994, Foster 1995a, Kovel 1995).

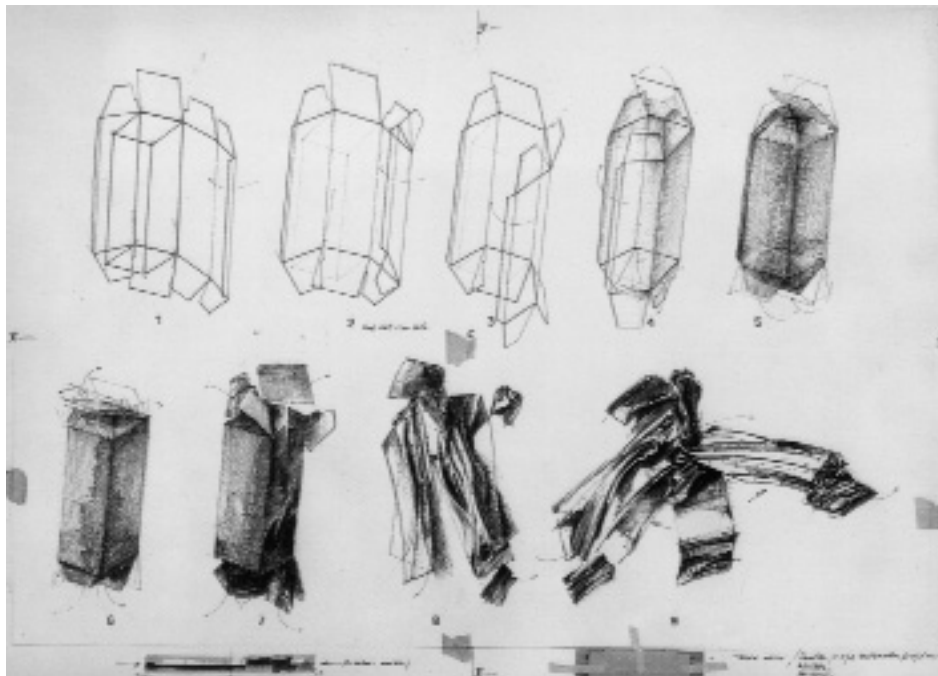
Αν και η ριζική αλλαγή της σχέσης ανθρώπου-φύσης και η συμφιλίωση του ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον αποτελούν, όπως αναλύσαμε, μείζον πολιτικό ζήτημα στρατηγικού χαρακτήρα, που συνεπάγεται την υπέρβαση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, η αναγκαία αλληλεπίδραση και ο κοινός αγώνας του Μαρξισμού, ως επιστήμης και κινήματος κοινωνικής απελευθέρωσης, με το οικολογικό κίνημα συνιστούν άμεσο καθήκον, που θα πρέπει να αποσκοπεί σε μια σταδιακή αλλαγή των όρων της παραγωγής και του χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων, της επιστήμης και της τεχνολογίας. Με τα σημερινά κοινωνικά και περιβαλλοντικά δεδομένα, το κίνημα για την προστασία του περιβάλλοντος είναι ειδικότερα σκόπιμο και αναγκαίο να αποτελέσει συστατικό στοιχείο του αγώνα της εργατικής τάξης για την ολοκληρωμένη χειραφέτηση και την πλήρη απελευθέρωσή της (βλ. και Lebowitz 1987).

Βιβλιογραφία

- Abalkin, L., Dzarasov, S. and Kulikov, A. (1983) *Political Economy: A short Course*, Moscow, Progress.
- Benton, T. (1989) «Marxism and Natural Limits: An Ecological Critique and Reconstruction» *New Left Review* (NLR), No 178.
- (1992) «Ecology, Socialism and the Mastery of Nature: A Reply to Reiner Grundmann» *NLR*, No 194.
- Bettelheim, C. (1975) *Economic Calculation and Forms of Property*, New York, Monthly Review Press.
- Βιγκότσκι, Β. (1988) *Η Οικονομική Θεμελίωση της Θεωρίας του Σοσιαλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Βλάχου, Α. (1990) «Για μια Μαρξιστική προσέγγιση των προβλημάτων του περιβάλλοντος και των Φυσικών πόρων» *Θέσεις*, No 33.
- Βλάχου, Α., Benton, T., Grundmann, R. (1995) *Κοινωνία και Φύση*, Αθήνα, Δέλφινι.
- Bookchin, M. (1985) «Ecology and Revolutionary Thought» *Antipode*, 17 (2/3): 89-98.
- (1993) *Ξαναφτιάχνοντας την κοινωνία*, Αθήνα, Εξάντας.
- Brödy, A. (1974) *Proportions, Prices and Planning*, Amsterdam, North Holland.
- Carchedi, G. (1991) *Frontiers of Political Economy*, London, Verso.
- Chichilnisky, G. (1994) «North-South Trade and the Global Environment» *American Economic Review*, 84 (4): 851-874.
- Clark, J. (1989) «Marx's Inorganic Body» *Environmental Ethics*, Vol. 11: 243-258.
- Clarke, S. (1989) «The basic theory of capitalism: A critical review of Itoh and the Uno School» *Capital & Class*, No 37.

- Cottrell, A. and Cockshott, W. (1993) «Calculation, Complexity and Planning: The socialist calculation debate once again» *Review of Political Economy*, 5(1): 73-112.
- Cropper, M. and Oates, W. (1992) «Environmental Economics: A Survey» *Journal of Economic Literature*, Vol. XXX, pp. 675-740.
- Dasgupta, P. (1990) «The Environment as a Commodity» *Oxford Review of Economic Policy*, 6(1): 51-67.
- Deléage, J-P. (1994) «Eco-Marxist Critique of Political Economy» in M. O'Connor (ed.) *Is Capitalism Sustainable?* New York and London, Gilford Press.
- Elson, D. [ed.] (1975) *Value, the Representation of Labour Under Capitalism*, London, CSE Books.
- Engels, F. (1972) *Anti-Dühring*, New York, International Publishers.
- Esteva, G. (1991) «Preventing Green Redevelopment» *Development - Journal of SID*, 2: 74-78.
- Fine, B. and Harris, L. (1986) *Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Gutenberg.
- Fisher, A. (1995) *Environmental and Resource Economics*, Vermont, Edward Elgar.
- Foster, J.B. (1995a) «Marx and the Environment» *Monthly Review*, 47(3): 108-123. Το ίδιο στη *Νέα Οικολογία*, No 137, Μάρτιος 1996.
- (1995b) «Ecology and Human Freedom» *Monthly Review*, 47(6): 22-31.
- Goodland, R. and Daly, H. (1993) «Why Northern income growth is not the solution to Southern poverty» *Ecological Economics*, 8: 85-101.
- Goodman, D. and Redclift, M. (1991) *Refashioning Nature: Food, Ecology and Culture*, London, Routledge.
- Grundmann, R. (1991) «The Ecological Challenge to Marxism» *New Left Review*, No 187.
- Harvey, D. (1993) «The Nature of Environment: The Dialectics of Social and Environmental Change» *The Socialist Register 1993*, New York and London, Monthly Review Press.
- Horkheimer, M. (1992) *The Eclipse of Reason*, New York, Continuum.
- Hovarth, R. and Norgaard, R. (1992) «Environmental valuation under sustainable Development» *American Economic Review*, 82(2): 473-477.
- Immler, H. and Schmied-Kowarzik, W. (1984) *Marx und die Naturfrage*, Hamburg, VSA-Verlag.
- Kapp, K.W. (1971) *The Social Costs of Private Enterprise*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Kovel, J. (1995) «Ecological Marxism and Dialectic» *Capitalism, Nature, Socialism (CNS)*, 6(4): 31-50.
- Lebowitz, M. (1987) «The Political Economy of Wage Labor» *Science & Society*, 51(3): 262-86.
- Lee, D. (1980) «On the Marxian view of the relationship between man and nature» *Environmental Ethics*, Vol. 2: 3-16.
- Λιοδάκης, Γ. (1994) *Γαιοπρόσδοος, Επιτόκια και Αγροτικές Τιμές*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- (1996) «Τάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης, αναγκαιότητα και προοπτικές του σοσιαλισμού» *ΟΥΤΟΠΙΑ*, No 18.
- Liodakis, G. (1995) «Environmental Implications of Capitalist Property Rights, Uneven Development and the Socialist Perspectives» *CSE '95*, 7-9 July, University of Northumbria at Newcastle.
- Luke, T. (1994) «Worldwatching at the Limits of Growth» *CNS*, 5(2): 43-63.
- Martinez-Alier, J. (1995) «In Praise of Smallholders» *The Journal of Peasant Studies*, 23(1): 140-148.
- Μαῶξ, Κ. (1978) *Το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Marx, K. (1973) *Grundrisse*, New York, Vintage Books.
- (1975) *Theories of Surplus Value (TSV)*, Moscow, Progress.
- Marx, K. and Engels, F. (1970) *The German Ideology*, New York, International Publishers.
- (1974) *Selected Works: In One Volume*, New York, International Publishers.
- Matthaei, J. (1984) «Rethinking Scarcity: Neoclassicism, NeoMalthusianism, and Marxism» *Review of Radical Political Economics*, 16(2/3): 81-94.
- Meek, R. (1977) *Smith, Marx and After*, London, Chapman and Hall.
- Mises, von, L. (1935) «Economic calculation in the socialist commonwealth» in F. von Hayek (ed.) *Collectivist economic planning*, London, Routledge and Kegan.
- Mohun, S. (1984-85) «Abstract Labor and its Value Form» *Science & Society*, 48(4): 388-406.
- Morrison, R. (1994) «Two Questions for Theory and Practice: Can You Be Marxist and Green? Can Marxism Be Green?» *Rethinking MARXISM*, 7(3): 128-136.
- Μπιτσάκης, Ε. (1989) *Ρήξη ή Ενοσωμάτωση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- (1995) *Το Αειθαλές Δέντρο της Γνώσεως*, Αθήνα, Στάχυ.
- Ναξιάκης, Χ. (1993) *Προς Έναν Πράσινο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.

- O'Connor, J. (1988) «Capitalism, Nature, Socialism: A Theoretical Introduction» *CNS*, No 1.
- (1994) «Is Capitalism Sustainable?» in M. O'Connor (ed.) *Is Capitalism Sustainable?*, New York and London, Guilford Press.
- O'Connor, M. (1993) «On the Misadventures of Capitalist Nature» *CNS*, 4(3): 7-40.
- [ed.] (1994) *Is Capitalism Sustainable?*, London, The Guilford Press.
- Παπαδημητρίου, Ε. (1995) *Για μια νέα Φιλοσοφία της Φύσης*, Αθήνα, Ο Πολίτης.
- Παπαδημητρίου, Ε. (1995α) «Για την ουτοπία μια οικο-σοσιαλιστικής κοινωνίας» *ΟΥΤΟΠΙΑ*, No 17.
- Parsons, H. [ed.] (1977): *Marx and Engels on Ecology*, Westport CT: Greenwood Press.
- Pearce, D. and Mäler, K-G. (1991) «Environmental Economics and the Developing World» *AMBIO*, 20(2): 52-54.
- Perelman, M. (1993) «Marx and Resource Scarcity» *CNS*, 4(2): 65-84.
- Portney, P. (1994) «The Contingent Valuation Debate: Why Economists should Care» *Journal of Economic Perspectives*, 8(4): 3-17.
- Redclift, M. (1984) *Development and the Environmental Crisis*, London, Methuen.
- Rubin, I. (1972) *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit, Black & Red.
- Schmidt, A. (1972) *The Concept of Nature in Marx*, London, New Left Books.
- Shemyatenkov, V. (1981) *The Enigma of Capital: a Marxist Viewpoint*, Moscow, Progress.
- Smith, N. (1984) *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Oxford, Basil Blackwell.
- Vaillancourt, J-G. (1992) «Marxism and Ecology: More Benedictine Than Franciscan» *CNS*, 3(1): 19-35.
- Vlachou, A. (1994) «Reflections on the Ecological Critiques and Reconstructions of Marxism» *Rethinking MARXISM*, 7(3): 112-128.
- Weeks, J. (1981) *Capital and Exploitation*, Princeton, Princeton University Press.
- Williams, R. (1995) «Socialism and Ecology» *CNS*, 6(1): 41-57.

1972. Δημιουργία και καταστροφή ενός κουτιού. Σιλική μελάνη και κολλάς σε χαρτί.